

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Михайло Антонович

Студії з часів Наливайка

ПРАГА 1941

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE
À PRAGUE

Михайло Антонович

Студії з часів Наливайка

ПРАГА 1941

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА В ПРАЗІ

*Illustrissimo Domino
Prof. Dr. Dr. Joanni Koch
deditissimus auctor*

Студії в часів Наливайка

I—IV.

I. Цісарські корогви у козацькім війську.

З кінцем зими 1594 року вислав цісар Рудольф II з Праги, принятого в свою службу шляхтича, Станіслава Хлопіцького та посла Ериха Лясоту на Запорожжя. Ця місія мусіла позніскати козаків до помочі в війні проти Туреччини, яка почалась в кінцем 1592 року. Посли везли зі собою лист із відповідним цісарським закликом, 8000 дукатів грошей та, як дар Запорожському Військові, корогву й труби. Стільки — загально відомі обставини початку коаліції Священної Римської Імперії й козаччини проти ворогів християнства.

В такій формі вони теж і повторюються звичайно в усіх історичних працях: козаки, мовляв, нанялись на цісарську службу проти Турків. Якось зміни у політичному становищі козаччини через це не зауважується. І сама обставина, що козацьке військо на протязі двох років виступало під корогвами із двоголовим орлом наводиться хиба тому, що занадто вже настирливо підкреслювали її всі сучасні джерела. І власне в цім річ: сучасники надавали цісарському дарункові значно більше значіння ніж дослідники XIX—XX століття. Шіснацяте століття стояло значно близче до часів, коли людське мишлення базувалось на символічних актах і церемоніях, що мали місце скрізь там де пізніше запанував писаний, конкретно формулюваний документ. Згадати хочаб обряд цілування хреста, який у княжій Русі-Україні заміняв параграфи паперового договору. Але такими символічними діями було колись наповнене ціле життя — чи то передача патеріці й перстня при єпископській інвеститурі, чи удар мечем та прицеплення острог, як знак приняття в рицарі, чи ціла серія обрядів із цехового побуту — все це належало до ряду символів, що глибоко закорінились у тогочаснім світогляді. До сьогодні доховалися серед європейського людства лише незначні уламки таких звичаїв: церковний шлюб, коронація, деякі університетські церемонії, та й то без давньої ролі міродатного юридичного акту. І що приняття цісарської корогви Запорожським Військом сучасники надавали значіння, яке виходило далеко поза межі звичайного членствового дарунку — в цьому після розгляду джерел не може лишатися ніякого сумніву.

Треба вияснити про які саме корогви іде мова. Лясота в своїм щоденнику виразно говорить лише про одну корогву, що прислано з ним і Хлопіцьким від цісаря на Січ.¹⁾ Але під час спільногого походу Лободи і Наливайка на Молдавію в осені 1594 згадують джерела про два знаки

¹⁾ Lassota, 193 i 219; Мемуари I, 148 i 179; Bielski III, 1708; Higmuzaki XI, 407.

цісарські, що були в козацькім війську.³⁾ Пізніше, вже після Солоницького розгрому, осінню 1596 показував Замойський папському посольству 3 корогви „з числа здобутих“ на козаках. З опису цих оглядин виходить на-чебто цісарська корогва була тільки одна „з кармазинового адамашку оздоблена сuto золотою франзалею“; далі ще одна з австрійським гербом і одна з гербом Баторіїв, герцогів Семигородських.³⁾ Очевидно Замойський не мусів мати у себе всі трофеї з над Солониці. До категоричних нотаток про дві корогви цісаря, що іх мало Запорожське Військо в молдавськім поході 1594 року долучаються ще й описи обох клейнодів. Уже вгадана кармазинова а і золотом корогва мала чорного орла, на другій був орел білої барви. З цього виходить, що запорожському посольству, яке прибуло в вертаючим назад Лясотою, цісар подарував ще одну корогву. Іншим шляхом попасті на Січ до осені 1594 вона не могла. Московські джерела нажаль говорять тільки, що Рудolf II „пожаловав и подарив отпустил“ козацьких послів, не згадуючи в чому саме полягали ці подарунки^{4).} Та друга корогва з австрійським гербом, яку показував Замойський післанцям святого отця, і про яку не сказано, що вона цісарська, мусіла походить від ерцгерцога Максиміліана і належати не Січи а Наливайкові, з його побуту на Угорщині 1595 р. Про це свідчить Жолкевський, який пропонував Наливайкові після перших своїх успіхів 1596 мир, ще заки цей останній обєднався з Запорожцями; миру хотів польський полководець при умові „щоби розпустив свою купу та віддав корогву Максиміліана й артилерію“. Хто саме мав нарешті стяг герцога Семигородського, встановити трудно; цей останній походить напевне з часів спільноЯ кампанії Запорожців та Наливайка у Молдавії на весні 1595 р.

У традиції Запорожського Війська та деяких сумежних східноєвропейських країв власне корогва грава зовсім означену політичну ролью. Коли Степан Баторій (1582) упорядковував козаччину, то Запорожське Військо дістало було на знак того, що воно королівське, шовкову корогву.⁵⁾ Ця остання мабуть із зображенням на ній польським орлом, служила символом державної служби новоспеченого реєстру, символом приняття козаків під зверхність короля. Весною 1596, запобігаючи збройному зударові козаччини з польським правителством, пропонував католицький єпископ київський Йосиф Верещинський наказати свавільним ватагам іти воювати зовнішнього ворога. Як знак переходу козаків під опіку урядових чинників радив єпископ „за прикладом святої памяти короля Стефана“ дати їм королівську корогву.⁶⁾ Ще виразніше виступає значення цього клейноду в трохи пізніших стараннях гетьмана Самійла Кішки добитися регабілітації козацтва та зняття з нього банії. У листі до Канцлера Замойського просило Військо Запорожське „о знак то есть о корогву Його Королівської

³⁾ Higurizaki III¹, № 203; Bielski III, 1720 „Mieli wszystkich chorągwi do czterdziest, a na dwu były orły cesarskie“; за ним повторили це всі інші дослідники — Rollie, 146; Николайчик КС 8, 1884 стр. 531; Ефименко КС 46, 1894 стр. 297; Доманіцький, 57; Модзялевський РБС XI, 51; Грушевський VII, 203. Хроніст Heidenstein X, 307 не називає числа корогов, але говорить у множині „signis Caesareis“.

⁴⁾ Niemcewicz II, 237; так само описув видані на Солониці корогви і Heidenstein XI, 336.

⁵⁾ Higurizaki III¹, № 203; Памятники II, 17 і 113.

⁶⁾ Listy, 71.

⁷⁾ Zr. dz. IX, 217; Стороженко, 74; Грушевський VII, 155.

⁸⁾ Стороженко, 314—316: „... aby ych do ziem cudzych besz odwloki (od-dawszy im swoje Kroliewską chorągiew przykładem Swientey pamięci króla Stephana) za ten chlieb, którego przeszcz ten czasz w Panstwie J. K. M. z przykrością zażywali, isc roznakazac raczył...“

Милости"; під цим знаком хотіли козаки йти в похід декларуючися ним на зовні як вірні слуги короля і Речі Посполитої.⁸⁾

Подібна, але ще більша і виразніша роля корогви помічається в сусідніх Молдавії та Волошині, яких доля силелась під кінець XVI століття так тісно з долею українського козацтва. Там корогва служила прямо інвеститурою на господарський стілець. Прислання її турецьким султаном, або його уповноваженим рівнялося юридичному признанню з боку Порти даної особи господарем. І навпаки — приняття корогви з рук султана чи його відпоручника означало визнання його авторитету в наддунайських князівствах. Шляхотська суспільність у Польщі в повні рахувалась з актом передачі такого клейноду. „*Co se tknie ziemie Wołoskiej, o tem szkoda wiele dyskurować. Hospodar tańten od Turka chorągiew przyjął, jest in eisus ratocinio i hołdownikiem jego, jemu dochody dawa; Turczyn jest panem własnym jego. Jakoż ma być i koronie obnoxius? Rzekł Zbawiciel że nemo potest duobus Dominis servire, bo abo owemu abo temu przychylny być musi*”, — висловився на соймі староста радзівський Оржельський.⁹⁾ Коли Замойський вийшов в осені 1595 до придунайських князівств інtronізувати на господарство Еремію Могилу, то тягинський санджак прислав до цього останнього посла з побажанням щасливого панування і з порадою старатися дістати від султана корогву. Санджак запевняв, що в Царгороді Могилі корогву дадуть.¹⁰⁾ Звязана війною з Австрією Оттоманська Порта не мала зможи противитись зміні стану річей у Румунії; уступаючи фактичну зверхність Польщі рятувала вона однаке таким чином свій моральний престиж та зовнішнє декорум своєї надвлади. Таке саме значення — юридичного признання з боку Туреччини мав і акт послання стягу другому сусідові Запорожжя, кримському ханові, васалові падишаха.¹¹⁾

Зрозуміло отже, чому і польське правительство і широкий шляхетський загал мусіли приняти вістку про те, що козацьке військо виступає під прапорами іншої держави, як факт зради Речі Посполитії. Принявши корогву від цісаря, Запорожці очевидно становились і його військом. Царське правительство у Москві, яке Рудольф II теж ставрава втягнути до союзу проти Туреччини, було якраз на цьому пункті значно обережніше, хоч і вважало, що козаки находяться у нього на службі.¹²⁾ Москвани більше дбали про збереження добрих відносин з Польщею і тому ціарському уповноваженому Хлопіцькому, що просив грошей, пралору і дарунків для козаків, з якими він вберався йти на допомогу цісареві, дали в Москві виминачу відповідь: „грамоты с тобою не будет, для тое причины, что с тобою грамота не по прежнему обычаю, а знамени к Черкасам посылати не пригож, а велел к ним Государь наш приказати свое Царское повеленье“.¹³⁾ Москвани ухилились не то, що від посилки „ знамени“, але навіть від писаного наказу на Січ, а обмежилися усною передачею царської згоди на війну з Турками. Ця здержаність Москви, це „непригоже посылать знамени“ ще більше відтіняє відчіння ціарського вчинку.

Польські правительственные круги довго ставили на вид Австрії некоректність її поступування зглядом суворених прав Речі Посполитої. І

⁸⁾ Listy, 105—106. „Przy którym też WM swego Miłosciwego prosimy o Znak to jest o chorągiew Jego Kr. Mosci pod którym byśmy znakiem chodzili y snadniey byli znamen być wiernymi poddanymi y sługami Jego Kr. Mości y Rzeczypospolitey“.

⁹⁾ O r z e l s k i I, 198. „O Komisisszy do ligi z P. P. chrześciańskimi na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego, w Warszawie na sejmie R. P. 1596“.

¹⁰⁾ Bielski III, 1733; Niemczak III¹, 252.

¹¹⁾ Смирнов, 398; Маслук, 1.

¹²⁾ Памятники I, 1435; II, 24—29; Lassota, 208; Мемуари I, 163.

¹³⁾ Памятники II, 23 i 29.

Рудольф II чув за собою цю вину, бо виправдувався авалюючи все на Хлопіцького: цей останній мав твердити нібито козаки — вільний народ, не підлеглий ніякій іншій державі.¹⁴⁾ Але виправдуючись, найвищий володар християнства ні словом не згадував ні про даровані ним корогви, ні про місію Лясоти, що очевидно належали до занадто дражливих питань. Королівська відповідь цісареві прямо закидала, що листами, грішми та корогвами він уповноважив козаків до виступу.¹⁵⁾ Піддержання Низовців на Туручину вважали способом втягти Польщу у війну і таку задню думку заінтересовані християнські потуги дійсно мали. Напад козаків мусів викликати озлоблення султана проти Речі Посполитої і волею-неволею довести її до боротьби.¹⁶⁾

Але не бракувало і тяжких закидів. Вже після закінчення козацьких заворушень прибуло до Польщі папське посольство кардинала Енріко Гаетано, щоб агітувати за приступленням до антитурецької ліги з Габсбургами. У відповідь Замойський, розмовляючи з представниками курії, закидав Австрії спроби посіяння в Польщі внутрішні усобиці. „Rzekł wprawdzie z gniewem, że było hańba, iż Maximilianiści chcieli szkodzić temu Królestwu Kozakami, którzy pod znakami i chorągwiami Cesarza, książęcia Maxymiliana i księcia Siedmiogrodzkiego wojoowali“.¹⁷⁾ В дальших переговорах підозрював Замойський, що козацький привідця Наливайко, під час свого побуту на Угорщині мав довгі балачки в Максиміліяном а деято з полонених козаків візнав на тортурах ріжні плями, які сновано проти Польщі. Замойський мабуть згущував фарби — він був противником союзу з Габсбургами і йому треба було мати приводи від нього ухилитись, приводи, які оправдвалибіг відмову від участі у такій загально християнській справі. Тут найголовніше, що дарунок цісарської корогви міг взагалі уважатись таким доказом некоректності Австрії супроти суверенних прав іншої держави.

Міг цей дарунок тим самим і послужити як джерело поголосок про звязки козаків із заходами невдалого претендента на польський королівський трон, ерцгерцога Максиміліяна. Такі поголоски передавав литовський канцлер Лев Сапіра в середині 1595, оповідаючи про господарювання козаків на Брацлавщині: „*niesłychnie też tam swowołeństwo czynią, ba i to same baby na torgu powiadają, że ich kilka tysięcy chcą iść ku Krakowowi, spodziewając się pieniędzy od króla JMcj, ale to jako powiadam targowe nowiny, acz są niektórzy co temu wierzyć chcą, obawiając się aby to nie*“

¹⁴⁾ Heidenstein X, 307: *Causa omnis in Chlopicum a Caesare translata: qui Cosacos liberos homines esse ostendisset, neque quicquam cum regno commune habere; Барвінський, ЗНТШ X, 31—34: лист польського правительства до цісаря а і скаргами на Хлопіцького, що всудереч усім договорам зберав в країні військо проти Туреччини, з якою Польща хоче жити в згоді. Там-же виправдання цісаря супроти цих закидів; de Pace, 398—400; пор. теж Масігек, 31. Так само і європейська дипломатія привняла описані події як акт переходу Січи під зверхність цісаря: пор. звіт Спеціально, папського нунція у Празі — Hilmuzaki XII, 29.*

¹⁵⁾ З листа Жигімента III до Рудольфа II (Hilmuzaki XII, 19): *Sed hic habemus quod apud M. V. quaeratur, quod etiam absentibus nobis quaestos fuisse cum ea senatores regni huius non ignoramus hominem quendam ab aula M. V. profectum, litteris M. V. ei pecunia instructum, colluviem hanc coegisse, vocasse ad signa atque etiam in auspicio M. V. quod signis ipsis et vexillis testantur, inanctorasse... Videat iam M. V. quantopere nos id controvenerem debemus, quod pestem hanc, in nostrorum vicinorumque clades excitam et collectam, alieno vocatu, praeter voluntatem auctoritatemque nostram, esse sentimus.*

¹⁶⁾ Такі думки висловлював польський посланець Комулевич у листах до кардинала Саї-Джорджо (Pirling-Racki XIV, 110); на це саме скаржилася польські епископи у Празі (Mathaeus-Voltolini RQ 15, 1901 стр. 313); пор. теж Ізоресса ED II, 480 і 484.

¹⁷⁾ Niemcewicz II, 237 і 297.

była praktyka jaka Maksymilianowa, który niedaleko Krakowa w Koszycach z wojskiem nie małem leży...¹⁸⁾ W cey час Наливайко дійсно вибирає на Угорщину помагати проти турків і правди в цих „базарних спілтках“ мусило бути принаймні стільки, що відносини між ним і невдалим претендентом були доволі тісні. Про це свідчить вже згадана ерцгерцогська корогва у його війську та наведені вище вислови Замойського. Крім того Жолкевський в однім із своїх пізніших листів теж натякає на якісне особливо аухвалі пляни козаків направлені проти Krakowa та проти короля, а це, очевидно, придає відомостям Сапіги більше авторитетності. „Brzydko aż i spominac do czego się to swowołeństwo brało, jakie spominianie majestatu w. król. mci, jakie zamysły, o Krakowie, stolicy sławnej w. król. mci. rozbiciu, wyfraceniu stanu szlacheckiego“. ¹⁹⁾ Московські звіти з цього часу зважують досить категорично Наливайкові спустошення в Луцьку та на Білорусі на рахунок підбехтувань цісарського ваяла князя Семигородського. „И Седмиградцкой воевода, сведав про то, что канцлер посадил на Волохах Ереміяша, послал Запорожского атамана Наливайка, а с ним 2000 человек казаков Запорожских, которые были у него на найму, на канцлерово именье; и Наливайко дей канцлерово именье выпустишил“. „В те же поры атаман казачей, Наливайком зовут, пришол с войском из Седмиградцких земли в Польскую землю, и вотчины канцлеровы воевал и жег; и многие так говорят, что зделал по приказу воеводы Седмиградцкого“. ²⁰⁾ Нарешті можна пригадати собі ще ті міркування Ясоти, які спонукали його заключити договір із Січчу: тому що в Польщі можливий переворот важко варучитися підтримкою цеї воєнної організації, яка має на Україні дуже великий вплив.²¹⁾ Отже, Австрія дійсно вважала можливим взявши Запорожське Військо на свою службу, під цісарську корогву, вжити його проти ворожого собі магнатського сторонництва, яке мало владу в Речі Посполитій. Якісь неясні пляки і наміри сполучені з відчуттям власного права на свободу рухів супроти Польщі, висловлювалися видимо і серед козацтва.

Ані Сапіга, ані Жолкевський не звягували тих якихось козацьких намірів, чи може лише перехвалок, з чужеzemними корогвами. Однаке в широких верстах шляхетського суспільства все поведення низового лицарства та його переговори з іншими державами розумілись як відпадення від Речі Посполитої заманіфестоване назовні інсигніями сусідніх монархів. В „Постулятах до Короля Його Милости від Воєводств Великопольських“ з літа 1595 фігурувало як пункт шести домагання присмирити козаків:²²⁾ якесь нове управління повстало на Україні; нивові козаки піднесли чужі корогви і вже не короля, але когось іншого називають своїм паном. Депутати Великопольські просили Жигімента III накавати військам виступити проти козаків, бо інакше, як тільки силою, привернути лад не можливо. Також Оржельський у своїх промовах з 1595—1596 рр., айтуючи

¹⁸⁾ Script. test. Pol. VIII, 219—220 (лист до Криштофа Радивилла з Варшави 1. червня 1595. Але перші поголоски про зв'язок Максиміліяна з козаками потуваються вже в самім початку 1595 року. Оповідалось про пляни ерцгерцога „обединивши Німців, Угорців та Семигородців в козаками, захопити в полон польського короля та заволодіти його троном“ (J. s o r e s s i ED II, 479—480 лист в б. січня 1595); пор. теж S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 199.

¹⁹⁾ Pisma, 151; лист до короля від 21. травня 1596 з обозву над Супоєм під час переслідування козаків. Цікаво порівняти в цим припущення Бельського щодо цілей Косинського „... im dalej tem większe szkody czynił nietylko księciemu samemu, ale i tam okolicznym drugim, a snadż i doczegoś się większego brał (B i e l s k i III, 1689).

²⁰⁾ Пам'ятники II, 368—369 і 379; S a s, Przegl. powsz. 63, 1899 стр. 202 (Malaspina I/XII, 1595).

²¹⁾ L a s s o t a, 210; Мемуари I, 179.

²²⁾ Додаток, № 19.

проти вмішання Польщі в турецьку війну, констатував непокірність козаків легалізовану цісарем. „A teraz ktorz się z tą ligą ozywa? Królowie chrześciańscy z sobą zaszli, tak że to nie jest podobna im się na to zgotować. Cesarz J. M. o którego gra idzie, chorągwie swe pośłał Niżowcom, pod którymi pierwiej Wołochy zwojowali, i koronne włości wojują“. „A te swiezo Kozaki in visceribus Regni mieszkające mieszają, pieniądze i chorągwie dawszy im na Rzplę podburzają i teraz w tych świeuckich bitwach Rakuzkie i Siedmiogrodzkie chorągwie im pobrano“.²³⁾ Аналітично висловились автор книги „Zwiercadło Rzeczypospolitej Polskiej na poczatku roku 1598 wystawione“, говорячи про „te swawilztwo kozacke, що під корогвами суцінього монарха корону воювало“, та епископ Карниківський на соймі 1596: „Rakuszanin schizmę uczynił między niżowemi kozakami daniem chorągwie swej i przez praktyki swe ma ich partem przeciw nam“.²⁴⁾ Так само в уяві сучасної польської історіографії передання козакам цісарської корогви ототожнилось з іх зворохобленням, виламанням з під послуху Польщі. „Powidają, żeby te Kozaki Chłopicki, który był komornikiem u króla Stefana, zbruntował byl i podwiódł na to aby państwa tureckie wojowali, przyniosły im listy i chorągiew cesarską i pieniądzy“ писав хроніст Бельський. „Kozacy żołdem od cesarza zachęceni, napadają na kraie tureckie, że postępowanie to przeciwne jest tak uniomom i traktatom Rzplitej jak nieodpowiednie godności i charakterowi Cesarza; że wojsko w obcym państwie popisywać, wyprowadzać je w pole, przymierza nadweręzać, niczem innem nie jest, jak narażeniem sąsiedniego kraju na wojnę z potężnym nieprzyjacielem“... такими словами передавав Лубенський опінію польського сенату.²⁵⁾ Що козаки під цісарськими знаками плюндрують Польшу та хотять заснувати окрему республіку в Наливайком як князем на чолі, повторювали також данціські звітодавці, очевидно з чуток, котрі кружляли серед польського суспільства.²⁶⁾

Безперечно в авязку з такими поголосками стояли і версії про те що козаки хотять прилучитись до Московщини... „а многие так говорят, что хотят (Наливайко зі своїми прихильниками) выехать на имя Его Царского Величества“. „А ити деи, Государь к тебе ко Государю Гетману Наливайку с своими Черкасы на Чернигов или на Смоленеск“. Ці відомості поширилися особливо під час побуту козацького привідці на Білорусі взимку 1595—1596.²⁷⁾ Самі по собі вони були неправдиві, або принаймні дуже переборщені, але підстава до них таки існувала. Наливайко ніс із собою у цім поході корогву ерцгерцога Максиміліяна, а Московщина ще раніше, весною 1595, визнала права Габсбурга на польське королівство і виявила охоту іх підтримати.²⁸⁾ З часів останньої кампанії 1596 повідомляв Жолкевський про бурхливі козацькі наради у Переяславі, де теж висловлюва-

²³⁾ Orzelski I, 148 (O wojnie Tureckiej i innych potrzebach votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego na Średzkim sejmiku, 10 stycznia R. P. 1595) i 195 (O Komisji do ligi z P. P. chrześciańskimi na Turka, votum J. M. Pana Starosty Radziejowskiego w Warszawie na sejmie, R. P. 1596).

²⁴⁾ Wyd. K. J. Tytowskî „Biblioteka Polska“ zesz. III, 1859 str. 13; Gabowski, 458.

²⁵⁾ Bielski III, 1708; Lubieński, 35; Heidenstein про свавільства козаків XI, 327.

²⁶⁾ Додаток, № 22.

²⁷⁾ Памятники II, 294 i 379; Додаток, № 20; Archiwum Sapiehów I, № 114; Mącyrek, 5, 10.

²⁸⁾ Памятники II, 227—228 i 351; царська грамота Максиміліянові в квітні 1595: „... и мы, Великий Государь, Царь и Великий Князь Федор Иванович, всея Руси Самодержец, как преж сего к тебе о том писали и неоднокды, а хотели есмя того с великим раденьем, чтоб тебе быти на Коруне Полской в на Великом Княжестве Литовском Государем...“ Для арозуміння московської політики цікаво порівняти Каптерев, 279 — тайне збирання інформацій про Максиміліяна.

лася думка звернутись по протекцію до московського царя.²⁹⁾ Меніше інтересу мають скарги присталих на унію православних владик на те що з Москви буцім то підюджують проти них місцеве населення та козаків Наливайка.³⁰⁾ Але значиння усих цих, хочби й зовсім виссаніх із пальця, поголосок було одно і те саме: нанявши цісареві козаки виламались із державного звязку Речі Посполитої; вони представляють собою окрему політичну організацію від якої можна сподіватись кожночасно всякого союзу з сусідами. Тому першою вимогою поляків при всіх переговорах під час війни 1596 року була видача чужоземних корогов. Цею видачею якби символізувався поворот козацтва назад до слухняності зглядом урядових чинників корони.³¹⁾

Отже оцінка факту приняття чужих прапорів Військом Запорожським та Наливайком була в правительствених кругах сусідніх держав і серед польського суспільства досить однозначна. Тижче зробити собі уявлення про те, як самі козаки представляли собі їх положення після одержання таких дарунків. Для загального образу політичного мишення запорожців незвичайно інтересні вияснення, котрі подав гетьман Богда́н Микошинський цісарському послові на Січи, Ерихові Лясоці. Лясота прибув на Банавлук в товаристві московського посла Василя Нікіфорова, котрого гетьман і січове коло вислухало першим. Але ще перед тим як давалася авдієнція Москвінів прислав Микошинський до Лясоти посланця з проханням не вважати цього приводом до непорозуміння. Козакам, мовляв, добре відомо, що цісареві належить перше місце серед усіх європейських монархів і що його послам так само належиться першенство. На Січи однак переконалися, що московський посол подасть свої міркування до тої самої справи затягу Запорожського Війська цісарем і тільки тому наважились вони вислухати його спочатку.³²⁾ Отже козаки призначались до тої самої теоретичної системи світу, що була загально принятою в тогочаснім єпархічно-успосібленім європейськім політичним мишенням. Цісар був в ідеї моральним зверхником всього християнства, найвищою світською рангою; за ним слідували королі, герцоги, князі і т. д. Приданана цілою Європою єпархічна ступневість не мала місця на Московщині, якої „православний государь“ вважався володарем третього Риму — Москви, вище всіх інших земних потенціатів; цілий ряд татарських та кавказьких суперенів признавався до цеї східно-європейської єпархічної системи світу. Обидві системи претендували на універсалність і виключалися навзаем не менше ніж, наприклад, цісар і найвищий володар ісламу турецький султан. Козацька місія була боротьбою з татарами, а проти бусурменів все християнство являлось до певної міри воящтом цісаря. З огляду на те, що Московщина претендувала на держання Січи в своїй службі, а крім того ще й репревентувала православну віру, тим інтересніше ствердити, що козацтво призначалося до європейської політичної системи в цісарем Священної Римської Імперії на чолі. Очевидно мова тут може бути лише про чисто моральну зверхність, яка на практиці виявлялась хиба в деяких етикетальних чимостях та в зображенії цісаря на першім місці, після папи, в композиціях „танцю смерті“ по церквах.³³⁾ Саме в цьому ввічливо-етикетальному теоретично-

²⁹⁾ Listy, 81.

³⁰⁾ Niemcewicz II, 175—176.

³¹⁾ Listy, 71; Жерела VIII, № 64; Heidenstein XI, 336; Bielski III, 176.

³²⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167—168.

³³⁾ Напр. у листуванні з іншими монархами прислуговував цісареві і королеві Римському титул „Majestas“, тоді як він сам титулував інших королів лише „Vestra Serenitas“.

му розумінні назвав Грабовецький 1576 р. в листі до цісаря козаків „вояками Вашої Священної Величності“.³⁴⁾

В своїм листі переданім в Лясотою Рудольфові II Запорожці величали його християнським цісарем, верховним головою всіх християнських королів і князів та своїм милостивим паном.³⁵⁾ Коли це їй була лише чеснотева формула, на які козаки не скупились,³⁶⁾ то все ж це був так само писаний урядовий документ, який находився у колії із такими самими документами адресованими польському королеві. Можливо такий зворот випливав лише з хвилевих політичних комбінацій, але це не зменшує його інтересу. Центр ваги лежить у спорідненості провідних ідей козацтва з ментальністю європейського лицарства. Носієм цих ідей була статочніша козацька старшина з тих елементів, що мали на Україні свої часом досить значні маєтності, а життя на Низу трактували більше як лицарський спорт, а либонь і як можливість власної політичної організації. Це виявив оден досі хибно інтерпретований момент, який виступив під час переговорів на Січи. Лясота оповідає, що насамперед маса війська „чорнь“ погодилася йти на службу цісареві і навіть силувала до цього старшину. Але івечері почали „деякі неспокійні голови разом з тими, що мають на місці добру поживу як ловці звірини і хазяї власних човнів або кораблів“ ходити по куріннях із противникою аїтацію та говорити про небезпеки далекого походу, малу платню, непевні укови і т. д., так що до ранку чернь змінила свої настрої і твердо уперлась при небажанні далеких підприємств.³⁷⁾ Дослідники вдебільшого так і приняли це як неохоту багатшого козацтва до австрійської служби.³⁸⁾ Тим часом справа не така проста. Сам же Лясота далі оповідає, що найгарячіші прихильники співпраці з цісарем були Лобода і Микошинський, безсумніву заступники найстаточніших верств козацької старшини: „гетьман з кількома найвизначнішими людьми — між ними й Лобода, що був гетьманом перед ним, — почали просити й умовляти аби добре роздумали, що роблять, та не відпихали предложену їм цісарську ласку й пропозицію, яку повинні вважати за велику честь для себе...“³⁹⁾ Микошинський навіть арікався був гетьманства, щоб змусити козацький загал приняти цісарські оферти. Але чернь, яка так легко далася намовити проти співпраці в Австрію, тепер якраз виявила значну упертість і довго не піддавалася ніяким намовам. Елементи, що виступили проти цісарського союзу, отже мусили мати на ней великий вплив, мало не більший ніж тих кілька „найвизначніших“ людей з бувшим і теперішнім гетьманом на чолі. Зі звороту Лясоти про „людей які мають на місці добру поживу“⁴⁰⁾скорше можна думати, що це були старі уходники, постійні мешканці Великого Лугу, котрих ніякі маєткові інтереси не вязали зі землями осілого хліборобського населення. Рибальство і мисливство прогодовувало їх на стільки, що задля самого прожитку вони не потрібували ходити в далекі й небезпечні походи. Ця група серед Січовиків розу-

³⁴⁾ Wierzbowski I, 214 „... a militibus Sac. Mts Tuae, kozaci dictis...“

³⁵⁾ „Von Gottes Gnaden, Allerdurchleuchtigster unüberwindlichster Christlicher Kayser; allergnedigster Herr. Wir übergeben ganz demütig aus aufrichtigen Herzen Ew. Kay. Matt. alß einem Herrn und Haubt aller Christlichen Khünig und Fürsten beydes uns selbst und unsrer alzeit getrewe Untertheinstge Dienst...“ (Lassota, 220; Мемуари I, 180).

³⁶⁾ Грушевський VII, 283.

³⁷⁾ Lassota, 212—214; Мемуари I, 170—172; тримається в основному перекладу Грушевського VII, 289 і далі.

³⁸⁾ Грушевський VII, 200; Sas, Przegl. powsz. 63, 1890 стр. 62.

³⁹⁾ Lassota, 215; Мемуари I, 172; Грушевський VII, 290.

⁴⁰⁾ Lassota, 214 „ezliche unruhige Köpfl sampf denjenigen, so aida Ihre guete Nahrung haben. Alß da sein Wildschützen, undt die so ihre aigne schiff oder Czolne haben...“

міститься мусіла бути сильна й впливова і їй байдуже були гасла оборони віри та боротьби з магометанством, які процвітали серед перенятого лицарською романтикою європейського суспільства.

Тут вистарчає ствердити, що чільні репрезентанти козацької старшини, люди яких характеризував Грушевський як українську козакуючу буржуазію⁴¹⁾ виявилися якраз найупертишими сторонниками близчого звязку зі Священою Римською Імперією. Щоб перефорсувати цей звязок апелювалось до почуття чести і слави, до доброго імені запорожських кавалерів — все аргументи з арсеналу етичних понять обробного землевласника, мало зрозумілі степовим севрюкам. І цісарську політику провадила козацька старшина, при значному напруженні енергії, коло року. В її руках лишились всі зовнішньо-політичні зносини. Запорожськими послами до Рудольфа II призначено сотників Ничипора і Саська. Останній фігурує потім як полковник і згідно зі згадом мав належати до давнього козацького роду. Трохи більше відомі матеріальні справи Матвія Шауля що позичив значну грошеву суму — 100 кіп Печерському монастиреві. Можливо, що і він брав близчу участь у політичній акції на користь союзу з Австрією, але для цього треба би доказати, що він ідентичний з тим „Матвеем Шмойлом“ московських актів, який іздав як посол Запорожської Січі разом із Хлопіцьким до Москви. Про сотника Демкова, котрий відбирає від молдавського господаря присягу вірності цісареві, відомо, що він та-ж мав посілість у Барі. Головний заступник Запорожжа в цих роках, Григорій Лобода не тільки являється власником досить значного маєтку на Україні, але навіть подружжа собі вишукує в шляхотських кругах.⁴²⁾ Таким чином союз із Австрією став справою найбільш політично вишколених, найбільш покликаних до проводу елементів серед козацтва. Коротка поява двоголового орла Габсбургів над Дніпром робиться тим цікавішою.

Ідея допомоги цісареві носилася в повітрі. Вже на соймі у вересні 1592 кидав Радзивил Сирітка Жигимонтові III обвинувачення „Ze Król potajemnie posyłał do Niżowych Kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sejm przybyli do Warszawy pomóc wszelakich rogruciów przeciwko typu, który by chcieli być przeczną Rakuzkiem domowią“.⁴³⁾ Можливо це наклеп, можливо король рахував на козаків тільки як на вірну гвардію монарха — у всякім випадку думка про збройний виступ Січі в цісарських інтересах була голосно висловлена. Магнат Радзивил нападав за це на короля, але як завше в Польщі, не бракувало інаких настроєних панів. Вже влітку 1593 перший сенатор корони, каштелян краківський Януш Острожський через свого підтаросту білоцерківського князя Булигу Курцевича вербував козаків на цісарську службу, обіцяючи на кожного вояка з конем 20 золотих і сукно на рік, але при умові, щоб ватажкі мали власних 24 гармати.⁴⁴⁾ Мимоволі виникає враження, що і воєвода брацлавський князь Януш Збаражський був якось втамничений у цісарські плани щодо Запо-

⁴¹⁾ Грушевський VII, 215.

⁴²⁾ Памятники II, 1128—29; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 12—21 і 27—30; Куліш II, 105 і 431; Грушевський VII, 214—216; Каманій, Чтения ОНЛ VIII, 18—19 і 88.

⁴³⁾ Script. reg. Pol. XXI, 367.

⁴⁴⁾ Listy, 32; Масайек, 11; Dozvuky bezkráloví, 138—139; взагалі цілай дім Острожських був прихильний австрійській орієнтації. Соймик краківського воєводства протестував 1593 проти уділення князю Янушеві гідності каштеляна, виставляючи як причину, що кандидат являється „підданим цісаря“ (Kutrzeba, 195); стороною австрійського союзу в Габсбургах виступав Януш Острожський і пізніше, пор. S. a. Rzeczy. polsk. 63, 1899 стр. 102; арештований польським урядом Хлопіцький, щоб виправдати себе самого, обвинувачував могутніх князів навіть у підтримці Наливайкових дебошів.

рожжа. Принаймні маршрут Лясоти через Україну йде немов би навмисно маєтками Збаражських (Прилука, Погребище, Володарка й інші) і головно там спиняється він на відпочинок. Йому та Янушеві Острожському адресував Рудольф II листи та рекомендував своїх послів, а австрійська дипломатія силкувалася помирити обох цих можновладців, щоби спонукати їх до спільногого виступу в цісарських інтересах. Пізніше в переговорах із Січчю називалося воєводу брацлавського приятелем козаків, який радо їм поможет у справі придбання необхідної кількості коней. Запорожці наважаєм просили Лясоту допомогти їм до цього протекцією у князя Збаражського. Також Жолкевський скаржився на цього останнього за поблажливість заходам суперечним з офіційною політикою Речі Посполитої.⁴⁵⁾ Ревним прихильником всяких антибітурманських плянів козаччини декларувався завше католицький єпископ київський Йосиф Верещинський.

Такій заподядливості поодиноких можновладців стала швидко до пари також ініціатива самих козаків, спочатку з найбільш офіційних кругів. Вже з першої половини 1593 повідомляв цісар приязно до його настроєне московське правительство, що він одержав оферту з України «...козаки низовські били челом, которые в понизовье пребывають, а хотят быти в Угорскую землю и служити противу Турскаго».⁴⁶⁾ Пропозиція правдоподібно вийшла не від дійсного низового козацтва, а від встановленого 1590 р. реєстру в одну тисячу козаків під зверхністю Миколи Язловецького, старости снятинського, та безпосереднім проводом шляхтича Яна Оришовського. Перше посольство відправили на цісарськім дворі ні в чим. Але австрійський посол Вакер, який незабаром після того подався до Польщі зі завданням втягнути її до антитурецької коаліції дістав спеціальне завдання поінтересуватись козаками.⁴⁷⁾ До цього зявився козацький нібито відпоручник Валіцький знов пропонуючи воєнні послуги. При цім згадувалося перше безвслідне посольство та називано Оришовського найвищим козацьким вождем і з цього можна додумуватися, що і перші заходи про цісарську службу вийшли власне від легально визнаних польським правителством реестровиків.⁴⁸⁾ Вакер підкорівав тут інтригу Замойського і тому й цим разом не дав Валіцькому ніякої певної відповіді. Але думки про допомогу Австрії вже поширилися серед войовничого пограничного населення і незабаром мусили захопити теж і Низовників. Авантурний шляхтич, бувший коморник Стефана Баторія, Станіслав Хлоцький, почувши в Київі козацькі балачки про те, як би то заявити про себе Рудольфові II, подався до Праги. Ініціатива цеї подорожні належала, можливо, знову відповідно настровним можновладцям Збаражському та Острожському.⁴⁹⁾ На Січі про неї нічого не знали. Тим характеристичніша здецидована готовість з якою запорожська старшина легалізувала самозванчий акт Хлоцького. Тільки зачувши про нояву Лясоти на Україні, вислали з Низу негайно назустріч їому окреме посольство. І хоч потім, коли переговори з цісарським висланцем не ладились, намірялись козаки кинути Хлоць-

⁴⁵⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 169; Listy, 46 i 49; Prochaska, 23; S. Przegl. powsz. 63, 1890 стр. 61—62; Збаражський сам укладав теж проекти хрестового походу на невірних з участю козаків, якій він надавав велике значення — Actes si fragmente I, 49; Dovzuky bezkráloví, 132 i 185; Věstník KČSN 1929, стр. 11 i 49; de Rose, 180 i 393—394.

⁴⁶⁾ Памятники I, 1282; Matoušek, 155—156, подав деякі близкі дані з яких входить, що козаки були на цісарськім дворі в грудні 1592. Але він або не зважув, що тут мова про одне й те саме посольство, або не знав російського видання актів і тому вважав, що цей епізод невідомий у літературі.

⁴⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21; Matoušek, 16.

⁴⁸⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 21—25; Грушевський VII, 196—197.

⁴⁹⁾ Lepzky PSR III, 314—315.

кого в Дніпро, то всеж остаточно Січ ухопилась за його ініціативу й ліквідувала інцидент іменувавши його своїм полковником. Прямим робленням авансів Австрій з боку козаків був весняний похід Лободи на Акерман, який підпринято, „щоб догодити цісареві на першу вістку про посольство“.⁵⁰⁾ Приймаючи гроші, й корогву та посилаючи в Лясотою назад своїх уповноважених Саська і Ничипора Січ показала, що ґрунт під австрійську службу був уже досить підготовлений.

З деяких козацьких вчинків виступає розуміння свого відношення до цісаря як зближене до васалітету. Такою являється наприклад місяць со-тника Демковича, якого Військо послало після успішного походу на Молдавію в осені 1594 у Братиславу приводити молдавського господаря до присяги на вірність Рудольфові II.⁵¹⁾ Немов уповноважені цісаря змушували козаків Молдавію до алуки зі Священою Римською Імперією зовсім не турбуючись ані своїм власним правним стосунком до Польщі, ані тим, що ця остання віддавна мала інтереси у Наддунайських князівствах. Рішуче не багато лишалося тут лояльного обивательства і мимоволі нагадуються описані Папроцьким низові молодці, що „не дбають про короля свого пана, але про отчиану в якій родилися“.⁵²⁾ Але зовсім інша картина повстає в кореспонденції козацьких ватажків з урядовими чинниками або поодинокими можновладцями. З листів Лободи до Замойського чи Острожського, Саська до старости камянецького Яна Потоцького, Федора Пороуса до Криштофа Радзивила, нарешті Наливайка до канцлера або короля зовсім не виглядає, щоб козаки думали на якесь зірвання відносин із польською державою і суспільністю.⁵³⁾ Листи ці складені в зовсім вірнопідданому тоні. Король і канцлер титулуються „милостивими панами“, на кожнім слові стрічаються запевнення в бажанні вірної служби. Козаки оголошують себе „пovольnimi слугами Його Королівської Milosti, Rечі Посполитої, а не меншне теж і Вашої Milosti нашого Milostivogo Pana“ канцлера Замойського; вони завше готові до „послуги Короля Його Milosti і Вашої Milosti, наших Milostivих Panів“.

Справді можна звернути увагу на час. Переговори з цісарем велись від весни до ранньої осені 1594 р. а перший відомий лояльний лист від „запорожського гетьмана“ Федора Пороуса до Радзивила походить з кінця квітня 1595 (лист Наливайка до Замойського з весни 1594 не може йти в рахубу, бо Наливайко тоді ще ніяк не був аввяваний із Запорожжям). Вимок творить переписка Лободи зі старим Василем Острожським з вими 1594—1595 при чому козацький привідця заслужив собі навіть на комплімент від старого князя „(козаки) się spokojnie we wszystkiem przeciwko mnie i poddałych mych zachowali, zwaszcza Pan Łoboda, pragnąc przyjaźni ze mną“.⁵⁴⁾ Однаке у цих листах нема запевнень у лояльності та вірній службі королеві і коли згадати, що якраз Острожський був одним із промоторів австрійської служби козаків, то і переписка його з Лободою і їх добре стосунки являються в іншому світлі. Мимоволі насувається припущення, що десь у другій половині 1595 запорожська старшина охолола до союзу з цісарем і почала знову пробувати налагодити

⁵⁰⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 181.

⁵¹⁾ Kujliš II, 429—431; Hugomazaki III², 70; Jęzopesci ED II, 477.

⁵²⁾ Herby, 156—167 (опоніднання про побут Самійла Зборовського на Січі).

⁵³⁾ Listy, 63—66; Kujliš II, 433—435; Broel-Plater II, 214—219 (лист Наливайка до короля з Річиці „... jeśli Króla Jedomości Pana naszego i ich miłościowych ranoñ senatorów na to wola...“); Arch. Sboru, VII, № 39; пор. теж зносини Наливайка з Тарановським (ЗНТІІІ 40, 1901 стр. 1—6) або Саська з Верещакським (Чтение ОНЛ XIX, 68—69); яке після початку кампанії 1596 просив Наливайко брацлавського старосту Струся посередині між ним і Жолкевським (Listy, 71).

⁵⁴⁾ Kujliš II, 435.

відносини з Річчю Посполитою. Нажаль епістолярного матеріялу відомо занадто мало, щоб висловити у цій справі щось більше ніж тільки припущення. Небагато можуть допомагати також натяки Сапіги чи Жолкевського про якісь далекосяглі заміри савольців, хоч перехвалки на цілій світ в устах буйного вояцтва зовсім правдоподібні.

Характерно, що ні в однім із листів козацької старшини до короля чи до когось із можновладців нема ні словечка про ціарські корогви, котрі скрізь носилися при війську. Козаки отже розуміли, що цей факт треба замовчувати. Тим більше, що офіційного розриву з ціарем не було. Обидва партнери просто звернули свою увагу куди інде. Очевидно козаки не надавали великого значіння зверхникові. Залежало їм у першу чергу на „козацькім хлібі“, себто на місці для розквартирування та на платні за воєнні послуги. На оден бік оголошувалось козацькі походи на Молдавію як службу ціареві, — на другий готові вони були представляти їх як послугу королеві польському, за яку їм належиться від Речі Посполитої нагорода. Дарма, що Польща може собі ніяких послуг не бажала; на цьому пункті козаки уперались твердо. І тут заходила ріжниця між значінням, яке надавали тим самим вчинкам польська шляхта і низове лицарство. Мимоволі пригадується мальовнича паралеля Куліша про степових „реалістів“ і панів — „класиків“ —очитану в латинських авторах про-відну магнатську верству.

Більш вишколене політично польське суспільство мусіло бачити в приняттю ціарської корогви, або в поході проти Туреччини на допомогу Австрії зраду держави. Так воно в дійсності і було ятідно з тодішніми категоріями політичного думання. Розрив з Польщею бачили і в ряді виявів козацької саволі, тому готові були вірити також чуткам про московську протекцію або про пляні проти Кракова та королівської особи. З попередньо наведеного можна думати, що поняття про політичне значіння звязку з ціарем серед козаків існувало, але воно не було глибоко закорінене навіть у старшини. Розуміючи, що приняття імперського дарунку символізує підпорядковання себе розпорядженням іншого суворена, козаки не брали цього дуже трагічно і не називали зрадою. Військо Запорожське вважало себе настільки самостійним, щоб мати право переговорювати про наем з ким йому видавалось зручніше. На першім місці в усякім разі лишалась завше справа „козацького хліба“ — отже, платні, сукна, права квартирування, а не окреслення принципового правного становища. Кого при цім титулувалося милостивим паном було козакам байдуже. Класичну мудрість Оржельського „nemo potest duobus dominis servire“ степові реалісти не трактували поважно.

Обставини складалися довший час сприяливо для козаччини: коло трьох літ вона фактично опанувала великі простори на українських землях. Але як небудь правно оформити своє володіння, надати йому тривалишу організацію перевинцюло духові спроможності козаків XVI віку. Вони обмежувались до побірання „стаций“ та до звичайних грабунків, і спроби створити якийсь новий устрій залишились лише в рамках невеликих територіальних експериментів, як у Брацлаві. Низове лицарство було людом воєнним, але не політичним. І як вояцтво брало воно фактично те, що йому давало сьогодня, не турбуючись про теоретичну забезпеку свого завтра. Певне виявилась традиційна нехітть Українців до абстрактно-політичного умовного напруження, що обов'язково мусить лежати в основі кожної державної організації. Мається тут на увазі поняття як „Socion Regni“ Угорщини чи Польщі — теоретичні уяви, які лягли в основу державної будови. Щось подібного під назвою „Земель Війська Запорожського“ витворилось на Україні лише значно пізніше і ніколи не досягло тої вироб-

леності, що у західних сусідів. Для XVI століття анальгії треба би шукати серед усякого професійно - воєнного люду, наприклад серед німецьких ляндскнехтів, що хоч і піддані цісаря, наймалися кожному хто платив, також і проти Німецької імперії, або серед ватаж кондотерів. Світогляд кондотера особливо виглядав з листа Наливайка до Жигімонта III з його постійним рефреном „ми яко люди рицерські пружновати не хотячи . . .“ Не тільки не хотіли, але й економічно не могли бути без діла люде, що жили з війни. Але від такого добичництва до „повстання якогось нового управління“, що на нього скаржились депутати Великопольщі, було ще дуже далеко. Толкуючи по своему козацьке господарювання на Україні, польська суспільність приписувала їому далекосягліші пляни ніж воно мало в дійсності.

II. Козацькі походи 1593—1595.

Напади козаків та пограничних можновладців на Молдавію, такі звичайні у XVI—XVII віках, представляють собою досить оригінальне явище. Як правило заривалася невелика купка більше чи менше привілейованих громадян Речі Посполитої кудись у саму глиб Румунії і там її розбивали до щенту. Та не дивлячись на такий стереотипний вислід завше знаходився новий гурт охочих, котрій з подібним результатом проробляв майже той самий шлях. Це однак ані трохи не відбивало охоти майбутнім шукачам пригод. На загальному тлі таких авантурничих наїздів корисно відріжняються походи останнього десятиліття XVI віку. І тут розуміється маємо до діла зі замаскованими розбишацькими рейдами. Іншим разом маскувалися козаки особою якого небудь претендента на господарський трон, тепер — бажанням допомогти християнському цісареві Рудольфові II. Але в роках 1593—1595 провадилися ці походи з більшими силами, під проводом не лише очайдущно відважних, але й досвідчених ватажків, тому її висліди їх були назагал вдалі — принаймні з точки погляду успішно виведеної додому багатої здобичі. Відбувалися ковацькі походи в цих роках на фоні великої німецько-турецької війни, тому і притягали до себе значно більшу увагу європейської суспільності. Сліди такої уваги, перевовані у звітах даниціс'ких резидентів в Польщі, і послужили одною з підстав до написання цієї студії.

Зріст воєнної підприємчості козацтва в кінці XVI віку часово припав на початок воєнних акцій між Австрією й Туреччиною (1592). Етика борців за християнство, непримиримих ворогів бусурман в цей час уже глибоко закорінилась на Січі і можна було сподіватися, що низове товариство не залишиться безстороннім у великій боротьбі, яке б не було становище його офіційного зверхника Польщі. Ця остання трималася зовсім невтрально; зокрема властивий провідник її політики великий канцлер і коронний гетьман Ян Замойський при співчутті широких кругів шляхти противився всяким спробам зближення з Габсбургами. Кілька лише літ тому перефорсував Замойський силою вибір королем Жигімонта III Вази проти кандидатури Габсбурга, ерцгерцога Максиміліана. Полонений в бою під Бичною (1588) Максиміліян мусів зректися всіх претензій на Польщу. Але його щасливий суперник не захопився своїм успіхом і незабаром сам зближився знову до Відня пропонуючи зрешення з польської короною а взамін забезпечуючи собі підтримку Австрії при здійсненні інших політичних плянів. Нову орієнтацію заманіfestував Жигімонт назовні своїм

одруженнем з Габсбургською принцесою Аниною (1592), яка скільки могла допомагала справі втягнення Польщі у турецьку війну. З тим більшим неспокоєм дивився миролюбиво настроєний шляхетський загал на діяльність козаків, яка що хвилини могла втягти його проти волі у небезпечну аванттуру.

Соймовими постановами та окремою ординацією 1590 р. постановлено набрати окремий відділ з 1000 козаків на державну платню. Місце осідку для цього призначено на Низу звідкіля мали вивести все свавільне козацтво. Начальниками цього війська настановлялись староста снятинський Микола Язловецький та Ян Оришовський. Щоби ще краще тримати в карбах українну сваволю мали заложити на урочищу Кремінчук укріплений замок, який контролював би довід зброя та харчів за пороги.¹⁾ Більша частина цих ухвал, щодо замку і осадження на Низу залишилась на папері. З виданої платні видно лише, що якусь кількість ревстроніків дійсно зібрано. Але навіть коли їх було і повне число — 1000 чоловік, то й тоді вони були басильні привести до порядку відносини на пограниччу. Варто лише пригадати, що Січ у цей час могла виставити 6000 війська. Низові козаки і далі представляли собою найповажнішу силу на Подніпров'ю й робили що хотіли не справляючись з бажаннями правителства.

В пам'яті наступних поколінь особливо рельєфно запечатлівся рух Косинського. Але і побіч цього повстання в рр. 1591—1593 козаки на довший або коротший час опановували цілий ряд міст — Білу Церкву, Богуслав, Трипілля, Переяслав і навіть Київ; вони побірали з цих міст контрибуції або заводили там свої порядки, котрі зрештою зводилися головно до розкваторування війська та прохарчування його коштом місцевого населення. Бажання змінити існуючий устрій виступало рідко. Королівські старости могли навіть залишатись у тих самих містах де гостювало козацтво, тільки фактично авторитет їх зазнавав часом повної ануляції. Розуміється, ні органам адміністрації, ні шляхті, на маєтку котрої важким тягарем лягали козацькі лежі, такі відвідини низових гостей не були бажані. На соймах і сойміках раз у раз роздавались голоси, що дотрималися поскромлення козацької сваволі.²⁾ Ухвали 1591—1592 рр. вимагали козаків відправи, конфіскували їхні маєтки, зносили уряд козацького старшого, піддаючи їх прямо під владу коронного гетьмана та настановляли окремий суд у справах козацьких влочинів.³⁾ „Niech, i yusz od tego czasu na wieczne czasy tak miecz chłopcu, aby kozaczthwo krom wolley nasey i tho za wiadomoscią y pozwoleniem wszech stanow r. p., gdybi uch potrzeba r. p. okazowala, w państwie naszym chłowacz uch nie mały y oni liez miecz nyue i naugą telko za potoliamy“ — пробутували постанови на козаків.⁴⁾ Все це знов таки лишалося на папері. Козаччина чулася занадто сильною, щоб добровільно залишити фактично опановані терени, і далі «узурпувала собі великі титули», себто ставила в законний обов'язок коронним обивателям годувати низове військо.

Літом 1593 вирушило зі Січі велике військо проти правдоподібного винуватця у смерті Косинського, черкаського старости Олександра Вишнє-

¹⁾ АЮЗР III¹, № 11; Bielski III, 1659; Стороженко, 261 вважає, що тут мова про фортецю над Дністром; Грушевський VII, 178—179 зовсім слушно спростовує йогогадку і доводить що плянована твердиня мала бути на Дніпрі. Górecki, Historia piechoty, 243 (платні козакам від правительства в рр. 1589 та 1591).

²⁾ АЮЗР III¹, № 13; Жерела VIII, № 39—47.

³⁾ Volumina legum II, 344 (Konstytucje sejmu warszawskiego 1593); Жерела VIII, № 48—50; Script. rer. Pol. XXI, 310, 312, 337.

⁴⁾ Жерела VIII, № 50; Script. rer. Pol. XXI, 90.

вецького. Староста сам не міг боронитися і між обома сторонами дійшло до заключення умови, котру Грушевський влучно характеризував як капітуляцію віце короля пограничча перед козаками. Останні діставали право вільного проходу з України на Низ і назад та право без перешкод закуповувати зброю, порох та харчі й перевозити їх куди ім було потрібно. Судити козаків за провини могла лише власна виборна старшина.⁵⁾ Як показали наступні події, з пунктів договору зробили козаки широкий ужиток. Фактично пакти зі старостою черкаським надовго віддали ім у руки все українське пограниччя. Вихідна оперативна база, яку козаки таким чином здобували на Київщині і Поділлю стала передумовою першорядної ваги для успішних походів на дунайські землі. Січ лежала далеко і там було неможливо утримувати довший час велике військо. Натомість на пограниччю легко далося прогодувати за кошт осілого населення значні сили, завше готові до змобілізовання і вторгнення у сусідню Бесарабію. Иша вже справа, що хояжнання козаків на заселений волості рано чи пізно мусіло потягти за собою конфлікт із центральним правителством.

Ще в 1591 р. готувались козаки йти з якимсь кандидатом на господарський трон до Яс. Затрівоженному правителству однаке вдалось перебити ці заміри. Язловецький „з великим трудом“ намовив козаків відіслати „господарчука“ королеві, відкіля гіпотетичний потомок Івані помандрував утвореною стежкою до Марієбургу.⁶⁾ Криштоф Косинський звернув відтак козацьку енергію на деякий час в бік власних земель Речі Посполитої. Наявність р. 1591 „господарчука“, очевидно як претексту до походу, доказує що піяних звязаків між Січчу і цісарем в той час ще не було. Цісарська служба явила би сама по собі таким імпозантним оправданням кожного воєнного підприємства, що про кандидатів на господарство не треба було взагалі журитися. Австрійське правительство зі свого боку тільки намащувало можливості такого союзу. Посол до Москви Варкоч дістав інструкції рознітатись про позове військо, що воно взагалі собою уявляє. Московська опінія не була надто прихильна: козаки, мовляв, добре до партизанських нападів та шарпажини, але не визначаються стійкістю та вірністю.⁷⁾ З обережною ухиличивістю поставилась Австрія і до перших вище згаданих спроб козаків навязати переговори про службу. Лобода ще на власну руку вирушив у грудні 1593 з трьохтисячним військом на турецькі городи.

З походом цим звязано досить, неясностей. Старші дослідники взагалі його не признавали, тому що знали про нього лише з літописних джерел.⁸⁾ Пізніше Барвінський справедливо вказав на авторитетність літописних звісток особливо у Гайденштайна, королівського секретаря, що мусів бути добре інформований у політичних подіях. Та і опубліковані вгодом документи не залишають сумніву в тому, що з кінцем 1593 козаки дійсно ходили на придунайські землі.⁹⁾ Всі джерела подають назви знищених Лободою міст як *Orsiovia*, *Orseovia*, *Orscheovia*“ далі дуже перекручене „*Ureula*“ італійського авіту Контаріні і нарешті „*Jurgiew*, *Jurgova*, *Jarg-*

⁵⁾ Стороженко, 307—309; Грушевський VII, 192—193.

⁶⁾ Жерела VIII, № 43; Script. reg. Pol. XXI, 100; *Hurmuzaki III*, 149; Bielski III, 1654; *Prochaska*, 15 та *Sas, Stosunki polsko-tureckie, Przegl. powsz.* 55, 1897 стр. 232 називають його по імені Лазарем; *Макушев*, Сл. Сб. III, 7.

⁷⁾ Аделінг I, 427; Чтения МОИДР II, 1863 стр. 269; *Uebersberger I*, 553; Соловьев VII, 301; *Turgenij II*, 43—44.

⁸⁾ Bielski III, 1707—1708; *Heidenstein X*, 304; *Київський*, 34—35.

⁹⁾ Звіт цісарського посла Вакера — Барвінський ЗНТШ X, 21—25; та і скоро-ченнями *Hurmuzaki XI*, 427—429; інші вістки про похід; *Hurmuzaki III*, 40; XI, 412; Жерела VIII, № 53; *Acte si fragmente I*, 134—135 (знищене місто назване „*Turgion*“); *Archiwum Sapiehów I*, № 109.

го^в. Цо останню назву розшифрували дослідники чомусь як „Джурджа“.¹⁰) До цього нема підстав. Ті ж самі джерела, що говорять про сплюндрування „Яргова“ називають Джурджу „Djurdzowa, Gurgova“ коли мова йде під час молдавської кампанії Замойського 1595 безумовно про це місто.¹¹) Коли визнавати авторитет Гайденштайн, то не можна залишити без уваги і положення „Юргова“, яке він подає „недалеко від Акерману“.¹²) Джурджа ж віддалена в повітряній лінії коло 500 кілометрів від устя Дністра. Сапіга виразно говорить про спустошення, що їх наробили козаки в Молдавії (згідно з його термінологією у Волощині як тоді називали у Польщі Молдавію; теперішню Волощину називано Мунтанією). Лобода, отже, напавши на безпосередньо приналежну до Туреччини південну Бесарабію, зачепив і сумежні володіння молдавського господаря. Тут і треба шукати загадкового „Яргова“. На південній гирлі Дунаю існує порт Сфанду-Георге, а над Сулинським рукавом ріки містечко Горгова. Останнє правдоподібно і є „Яргов“ недалекий від Акерману, але розуміється остаточне вирішення цитання треба залишити на пізніше.

Необхідно вказати, що і під чисто військовим оглядом похід серед зими з невеликим трохи тисячним військом на сотки кілометрів віддалену Джурджу, при чому в запіллі залишився-б цілий ряд обсаджених ворожими валогами фортець, являється чистою неможливістю. Турки мусіли би перехопити військо Лободи ще на маршу до ціли, а вже у всякім разі, коли воно обтяжене здобичею верталося назад, а чутка про нього встигла розлетітися кругом. А вже зовсім неможлива гадка Барвінського, що після розгрому Джурджі козаки рушили ще далі на захід і зруйнували Орсову над Залізними Воротами Дунаю (так розуміє цей дослідник „Орсевію“ зі звіту Вакера). Такий похід через усю Волощину, де тоді володів видатний війовник Михайло Хоробрий (1593—1601), аж на кордони Сербії й Угорщини стояв би диким унікатом у всій козацькій вовній історії.

„Орсіонію“ австрійського автів відчутиє Йорг зовсім категорично як „Оргів“.¹³) І це розуміється найправдоподібніше. Фантастичний марш поза часом і простором, аж мало не до Панонської рівнини, редукується таким чином на стратегічно зовсім можливе вторгнення до південної Бесарабії, добре знато козакам країни. Чи і „Яргор“ не в часом ідентичним з „Орсіонією“ та „Урейною“ може теж уважатися отвертим питанням. Так само непевно чи напад прийшов із Січи, чи з України. В осені 1293 значні запорожські сили вигреблися були на волость, щоб помститися за тортури своїх послив у київському замковому уряді. Київська адміністрація, як кілька місяців перед тим черкаська, мусіла скапітулювати і місто заплатило значний окуп — 1200 польських злотих.¹⁴) Але нема даних щоб Лобода приймав участі у цій експедиції. Проеїдником же зимового походу 1593 називають його і хроніки і документи однозгідно. Саме під час ярмарку, 24 грудня, напав Лобода на Оргів і захопив багату здобич. Три дні залишились Запорожці у місті та розпустили на всі боки загони, нищили окотицю. Турецькі й татарські війська переслідували їх, але не відкружилися перейти через Дністер і козаки щасливо вернулись назад з

¹⁰) Барвінський, ЗНТШ X, 6—7; Грушевський VII, 199; Доманицький, 27 — цей останній визнавав лише забуття „Орсіонії“, але не „Яргор“). Зовсік консенсус стірчяється у Куліша II, 85 „Юргев «якче Джурджево, важнейший складочинний пункт поднесіянської торговли“ і так само у Роля, 140.

¹¹) Kiel's i III, 1742; Heidenstein X, 320, 322—324; пор. теж Ставоцький-Ржевський I, 68—69.

¹²) Heidenstein X, 324 ... Jurgeniam non posui a Bialogrude...“; так само Кубицький, 34.

¹³) Йорг з III, 27; Simoni istorice, 287: Acte si fragmente I, 134—135.

¹⁴) Listy, 28—33.

усім пограбованим. Похід цей треба зарахувати до найвидатніших воєнних чинів Лободи. Невелике, бо тільки трьохтисячне його військо (в тім числі трохи донських козаків) мусіло оперувати серед зими, маючи в запіллі дві міцні турецькі фортеці — Тягиню та Акерман. Повернулись козаки по всій правдоподібності не на Україну, а на Запорожжя. Принаймні вже в березні 1594 підприняв Лобода зі Січи новий похід на турків, а це доводить, що і значніші козацькі сили мусіли перезимувати за порогами.

Тим більше, що зима трапилася неспокійна. Чи як реванш за козацький похід, чи з власного почину татари кілька разів нападали на низові землі та відкладали козакам коло двох тисяч коней. Певно у звязку з такою компромітацією вартової організації стоять покарання на горло Семена Корноуха „że zle strzeg!“.¹⁵⁾ Такі інциденти мусіли свою чергою розігрити козаків щоби відлягтися бусурманам. Польські хроністи одноголосно вказують, що вже зимовий похід Лободи відбувся з ініціативи цісаря.¹⁶⁾ Скоріше всього це лише переконання шляхетського загалу в Польщі, яке склалось під враженням незабаром потім заключеного договору між Січчю й Австрією. Грушевський слушно вауважив, що козаки, претендуючи на привезені Лясотою гроши, вичислили всі свої попередні послуги Священній Римській Імперії. Але рахували вони їх по вояцьки чесно — тільки з того моменту, коли цісарський лист був на Запорожжю. Грудневого походу 1593 січовики в числі своїх заслуг не ставили, хоч розуміється ім було би вигідно порахувати за собою можливо більше бойових чинів. Під час, коли козаки плюндрували Оргіїв, Станіслав Хlopіцький тільки прибув на цісарський двір.

Подорожжя Хlopіцького вийшло з його приватної ініціативи. Але ця ініціатива безперечно йшла по лінії бажань Запорожського Війська, а принаймні його старшинських кругів. Інакше ніж запонадливістю скористатись такою підставою для війни з невірними не можна собі пояснити, чому негайнож після одержання цісарського листа, ще не знаючи ні обставин ні умов звязку з Австрією, козаки кинулись до нового підприємства. Мимоволі відчувається за цим раптовим рішенням тверда воля якоїсь партії або групи серед козацтва, що згори постановила приняти службу у цісаря і тягla за собою масу. Лист Рудольфа II прийшов на Запорожжя за три тижні до Великденя (Великден 1594 припадав у католиків і православних однаково на 10 квітня — 31 березня старого стилю).¹⁷⁾ А вже за тиждень після цього вирушила Лобода водним шляхом на Акерман, не дивлячись на несприятливу пору року, коли на Дніпрі ще не пройшла вся крига.¹⁸⁾ Як можна думати з пізнішого поведення Лободи, був він головним ініціатором нового походу, але для здійснення його мусіла йому допомогти щойно придбала зимова аиреоля. Своєю чергою, лише зимуванням значних козацьких сил на Січи після знищування Оргіїва можна пояснити таку близькавічну їх мобілізацію. По даним Жолкевського Лобода мав зі собою 1300 чоловік в 45 чайках, але багато мусіло залишитись дома, бо не було більше готових човнів.

¹⁵⁾ Lassota, 212; Мемуари I, 168—169; Listy, 51—53.

¹⁶⁾ Heidenstein X, 304; Nielski III, 1708; Lubieński, 34—35; Барвінський, ЗНПШ X, 23—24.

¹⁷⁾ Грант Кюhl, Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit. Berlin 1897. Стр. 286. Доманицький кладе Великден 1594 на 8. квітня, а початок походу отже на 25. березня. Стр. 3.

¹⁸⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 181—182; Archiwum Sapiehów I, № 118; Нижниківський III, 1 (дуже неточно); Piastling-Racki XIV, 100—101; Listy, 53—55; два останні джерела подають, що козаки хотіли напасті теж і на гирла Дунаю (Кілії), але цей план видимо не здійснився. Жолкевський слушно писав, що „taką niewielką liczbą żołnierzy mógł się znacznego zbrojeć“.

Похід тривав недовго; вже 3 травня отримав Лясота у Хвастові вістку про успішне його закінчення. В Акермані концентрувались значні турецькі сили, які готувались іти разом із татарами на Угорщину.¹⁹⁾ Несподіваним нападом 29 березня козаки здобули місто, пограбували й спалили його. Згідно з їх власними, явно перебільшеними даними, побили вони 2500 узброєних яничар та 8000 простого народу, але не здобули великого і добре укріпленого замку. Навряд чи й пробували вони його взяти, бо прибули на чайках майже без артилерії. Розуміється багато турецьких вояків встигло туди скочити і певне там же у замку переховувались воєнні припаси для походу в Угорщину. Отже успіх козаків не був рішучим; своєю значіння опорного пункту для татарського маршу Акерман після нападу Лободи не втратив, хоч може і не мало потерпів. Однак здобич свою вивезли козаки ціло і подарували з неї потім Рудольфові II два яничарські значки та якогось вельможного полоненого турка.

Добра воля січового проводу послужити голові всього християнства на цім не обмежилася. Ледве повернувшись почали на Січи лаштуватися до нового підприємства. Вістку про те, що козаки знову зberаються на море в кількості 1000 чоловік на 40 чайках дістав цісарський посол Лясота ще у Розволожу, маєтності князів Збаражських 28 квітня — більше як за місяць до свого прибуття на Січ.²⁰⁾ Десь коло цього часу — від середини квітня до початку травня 1594 — з'їхала на Січи зміна кошового. На місце Лободи вибрано Богдана Микошинського. Але ця зміна не означала відхилення від повсякого політичного напряму, бо новий гетьман у питаннях зовнішньої діяльності цілком солідаризувався зі своїм попередником. Як напад на Акерман, так і цей новий похід, мали служити для перешкоди татарам. Козаки старались отже виконати цісарські плани. Воєнні проекти, які розгортає Хлопіцький при дворі Рудольфа II зводились власне до завдання Запорожжу не допустити хана кримського ворватись на Угорщину.²¹⁾ Лише в другу чергу приходила на увагу козацька диверсія на власні турецькі землі.

Приїзд Хлопіцького міг тільки зміцнити бажання достосуватись до цісарських бажань. Дня 31 травня Микошинський на чолі 1300 товариства на 50 чайках вирушив у низ Дніпра. Та коли Австрій залежало на тім щоб не пропустити татар, то й Туреччина не менше старалась, спровадити таки орду на середньоєвропейський театр війни. Вже агадувалось про приготовання турків у Акермані, одному з етапів за шляху до Угорщини. В квітні рознеслася по Україні чутка про турецьку флоту в дніпровім лимані, котра мала облекинити ханові переправи.²²⁾ Видимо все підприємство було з боку Оттоманської Порти систематично і солідно підготоване. Козаки нарахували 8 талер, 15 каравель та 15 сандалів. Кримський хан ішов усією силою. Орли напевне не було 80 тисяч, як оповідали потім Лясоті учасники походу, але коли її було тільки 10 тисяч, то все ж у

¹⁹⁾ Жолкевський писав Замойському 21. березня 1594: „... iest iusz dwa albo trzij tijsiące Tatar i Białakowa gdzie Beglerbeg stal z wojskiem przeszli czi znacz Dniepr łodzim, iż szekaiż Czara...” (Listy, 45); Нигматзакі III², 460 і IV², 179; давні венеціянського посла з Царгороду про те, що козаки захопили 25000 коней не перебільшенні а просто неможливі. На чайках годі було відловити коней, та й на Січі пару місяців після цього не скаржились би на брак їх. Цю вістку має венеціянський дипломат в татарських джерелі походження й ясне: орда не хотіла йти на наказ султана до Угорщини і вишуканала всікі претексти відкрутитись від цього.

²⁰⁾ Lassota, 201—202; Мемуари I, 154; Грушевський VII, 199 висловився неточно, що цей новий похід вірітено вже після прибуття Хлопіцького; цей останній з'явився на Січі лише коло 20. травня (Lassota, 220; Мемуари I, 181).

²¹⁾ Нигматзакі XI, 407; Грушевський VII, 199; Масігек, 5.

²²⁾ Listy, 52—53.

злуці з турецькою фльотою творили вони занадто велику армію, щоб невеликий відділ Запорожців міг перешкодити її рухам. Микошинський зумів, правда, шарпнути військо і фльоту ворога, мав з ними битву на суші й на воді, полонив значного татарина Белека з числа ханського почоту і, певне, здобув кілька турецьких сандалів. Принаймні Лясота вертався з Січи сандалою, мабуть власне свіжоздобутою, бо як відомо козаки швидко низили здобуті у турків судна. Чогось більше ніж щасливим наскоком потурбувати ворога Микошинський не був в силах зробити. Вже 18 червня повернув він із військом назад на Січ.²³⁾

Крім того окремий відділ, коло 400 козаків вислано було вгору по Дніпрові до Таволжанського острова. Там находилася друга можлива для татар переправа через річку і її стерегли Запорожці до 8 червня, поки не переконалися, що орда тудою не піде.²⁴⁾ Таким чином цілий ряд вовніх підприємств Січі в першій половині 1594 року представляється як одна велика спроба перешкодити татарському походові на Угорщину. Цій цілі служили походи Лободи та Микошинського і застава на Таволжанськім острові. Треба ствердити, що козацька акція виласла у формі дрібних зачіпок. Сил на Запорожжю було мало, додаткових контингентів з пограничних волостей не стягнено і щоб дійсно протидіяти походові орди зроблені зусилля не вистарчали. Татари таки пішли на Угорщину, хоч і йшли вони у такий далений і небезпечний похід неохоче, а значить і задержати їх не булоби так важко.²⁵⁾ Кілька льоцальних ковацьких успіхів нічого не заважили на перебігу австро-турецької кампанії. Цо найбільше наповнились на деякий час бусурманським добром кишені у широких шароварах запорожських „кавалерів“.

З приїздом Лясоти на Січ у перших днях червня 1594 змінився стиль переговорів. Досі стояло перед козаками завдання стримати „праве крило турецької потуги“ — кримського хана. На ціарськім дворі обмірковувались і дальші можливості. З них на першім пляні було улаштовання коаліції зі Семигороду, Волощини, Молдавії та Війська Запорожського. Зединені війська союзників мали би повдобувати турецькі фортеці над Дунайм і вдершися до Болгарії загрозити Царгородові. Змінливий і несталий молдавський господар Аарон, вихрещений жид (1592—1595), ляйвіруючи поміж сусідніми ворогуючими державами подавав Австрії надію на своє піддання під протекцію цісаря. В часі подорожі Лясоти на Січ повідомляв він піменського головнокомандуючого в Угорщині, Тейфенбаха, що радо перешкоджатиме проходові татар, але сам вінчується за слабий для цього. Якісь гаємні переговори між Молдавією та Австрією мусіли бути вже й давніше, бо Лясота з'явився серед козаків з готовою політичною концепцією походу в Молдавію та обеднання з Аароном.²⁶⁾ В його пертрактаціях із Січчю цей другий плян так висунувся наперед, що у козацької сторони мусіло виникнути враження, немов би власне на такім підприємстві ціса-

²³⁾ Lassota, 211 і 223; Мемуари I, 167 і 184; Боплян, 66—67.

²⁴⁾ Lassota, 210; Мемуари I, 165—166.

²⁵⁾ Lassota, 211; Мемуари I, 167.

²⁶⁾ Lassota, 213; Мемуари I, 168—169; такі самі інструкції, працювати над обеднанням румунських князівств з козаками дістав ціарський посол до Молдавії та Волощини Маріно Рагузо (Пуртизакі III¹, 186 від 7 березня 1594) „Deinde ut operam det, quid tam Kosaccorum Zaporoscensium, quos Caesarea Maestas in hunc usum sine militare iam ascripsit, quam Iosopodari ope et auxilio, Tartarorum exercitus a Turcic encutatus, reprimitur, et transitu cum aqua tum terra prohibeatur, quomodo in Christianorum ditiones perrumpere, quoque more barbaro, obvia quaesqua ferro et igni immaniter debastare et cunctere queat“. Поголоски про конфлікт Молдавії та Волощини з Татарами та про їх перехід на сторону цісаря з першої половини 1594 р. — Acte si fragmante I, 126—127.

реві залежало в першу чергу. Тим більше, що справа для них була не нова. Вже сторонник Габсбургів, князь Януш Острожський підбурював козаків до вторгнення в Молдавію. Посланий від Січи до царя в липні 1594 послом Станіслав Хlopіцький оповідав там про наміри господаря заключити союз із Московщиною. Та Аарон і сам пробував забезпечити собі козацьку підтримку і в тій цілі робив Війську Запорожському ріжні чемності, напр. в лютім місяці попередив про майбутній прохід татар.²⁷⁾ Балакалося вже навіть просто про союз Аарона з козацтвом. Якийсь ближче невідомий козак Коалинський, разом зі своїм кумом (властиво *ivaugrom-cognato*), виступили при цій нагоді в ролі самостійної політичної сили і заключили в березні 1594 союз із господарем проти турків і татар. Чи не був це знову якийсь відпоручник ребстрювіків Оришовського? Чи котрийсь із серії тих дрібних ватажків вроді Чановицького або „Матюші по прованню Гультяя”, котрі в цих часах гасали по королівству?²⁸⁾ Питання мусить залишитися отвертим. Тут досить сконстатувати, що в менті, коли Лясота розвивав на Січи свої пропекти походу на Молдавію та обеднання з Аароном, Військо Запорожське ще в господарем ніяк формально звязане не було. До самої перспективи такого звязку, поставленого на вид цісарським послом воно віднеслось дуже стримано. Молдавани, мовляв, відомі зі своєї зрадливості; Січ диспонувала б в разі потреби 6000 військом, але це занадто малі сили, щоб з ними запускатися у глибину турецьких володінь. Тому від такого підприємства козаки наразі відмовлялися.²⁹⁾

Опінія Війська Запорожського про молдавського господаря зовсім не була якась сторонича чи упередженна. Теж і інші характеристики називали його людиною безбожною, безчесною та слабовольною.³⁰⁾ Не диво, що до союзу з ним не могло дійти так просто. Але ще раніше, ніж Лясота розпочав свої переговори зі Січчю, зявився на сцені ще один представник західноєвропейської потуги, папський посол Олександр Комулович, і ще одна незалежна від Запорожців козацька сила — воєнний віddіл Северина Наливайка.

Клеменс VIII ще в листопаді 1593 виліпчив абата з Ної, хорвата родом, Олександра Комуловича на схід із дуже широкою програмою мобілізації всіх християнських сил проти Порти. До коаліції мали війти Семигород, Волоціна, Молдавія, Військо Запорожське, Польща та Московщина.³¹⁾ В числі інших допоручаючих листів дістав Комулович також папські заклики до козаків і 12.000 золотих на платню їм, коли вони дійсно вирушать на турків. З кінцем січня 1594 папський нунцій поінформував Рудольфа II про це посольство, щоб таким чином зкоординувати його заходи зі заходами посланих на схід цісарських дипломатів.³²⁾ В лютім 1594 Комулович находився у воєводи Семигородського Жигімонта Баторя і писав перші досить рожеві справоздання, нібито козаки вже погодилися з молдаванами разом боронити переходу татарам. Очевидно це повідомлення можна приняти лише як свідоцтво, що якісь зносини між Аароном та

²⁷⁾ Нигмузакі III¹, 178—180 і 439; XI, 413; Масігек, 11; Памятники II, 20; I. єпіг, 896—901; Жолкевський вважав у травні 1594 потрібним порадити Аарону „iżby z kozaki niepewnymi chłopij w sprawę niewdawał” (Listy, 53—54).

²⁸⁾ Пор. Арх. Сб. I, 175—185; II, стр. V.

²⁹⁾ Lassota, 212; Мемуари I, 168.

³⁰⁾ Нигмузакі XI, 413; Pierling II, 341; Papes et Tsats, 450—463.

³¹⁾ Грагорович, 79—92; Theiner III, 211; Нигмузакі III¹, 173—175; III², 36—40; Fermendžin XXXVI, 9—22; Р. И. Б. VIII, 37—60 з хібною датою 1594 року, яку слішно поправити Pierling XVI, 220—231; подібні політичні фантазії курії — Acte si fragmente I, 126; Тургенев II, 45—50.

³²⁾ Матонек, 217; Chodounicki, 275—276.

Січчу вже були навязалися.²³⁾ Зі Семигороду подався Комулович до Ясів для переговорів з господарем, але тут не осягнув нічого конкретного. Коли козаки не довіряли молдаванам, то й ці останні теж мали перед ними страх неменш, ніж перед турками. Все ж таки Аарон дав папському послові рекомендаційні листи до кількох польських можновладців, до козаків та до московського царя. В Камянці, куди Комулович прибув 29 березня 1594, ствердив він ще раз прихильний настрій до всяких антитурецьких підприємств в родині Острожських та бачився з двома козаками, які знаходились недалеко звідтіля.²⁴⁾ Очевидно були це вже згадані Козлянський зі своїм кумом. Так само без ніяких виразних наслідків минули балачки зі львівським архієпископом Соліковським. Але повернувшись 29 квітня до Камянця навязав Комулович зносини з Наливайком.

Як відомо був цей, пізніше такий популярний ватажок, в часі повстання Косинського на службі князя Острожського і то навіть вже як начальник власного узброєного відділу.²⁵⁾ В кінці 1594 покинув Наливайко волинського можновладця. Він прямо писав Замойському, що відприсвився у князя Острожського „почувши про ворогів святого хреста і всієї Корони польської“ проти яких він хоче послужити.²⁶⁾ Та на ціставі тепер відомої активної допомоги князя у заходах Габсбурів, можна думати, що функція його у цім авільненню від служби не була така вже зовсім пасивна. Очевидно йому самому рушати в похід на власну руку при новім нейтралітеті держави і неохоті цілого шляхетського нагалу не випадало. Але князь ні трохи не відповідав за пущеного від себе кондотієра. Зрозумілим являється таким чином лайтмотив листа Наливайка до канцлера Замойського — війна проти невірних, хоч неясно, чому з цим листом авернувся він саме до пайбільшого ворога конфлікту з Туреччиною. Правда, в цей час вістка, що татари проходитимуть Польщею, кружилася всюди і польський сенат у квітні 1594 заявляв, що оружнооборонитиметься від вторгнення.²⁷⁾ Може саме потребу у військові на такий випадок і мав Наливайко на увазі? Але тут виходиться вже на хитку дорогу припущень...

Замойський пропозиції відкинув або не відповів на них прагалі, але Наливайкові підприємчівості це ані трохи не зразило. Дня 8 травня він уже звернувся листовно до Комуловича в Камянці і запропонував свої послуги. Справді в досі виданий кореспонденції Комуловича імені Наливайка ніде не зустрічається. Але в листів папського посла відомо, що він пересправляв з начальником відділу в 2500 чоловік і саме цю цифру свого війська подав і Наливайко.²⁸⁾ Це були досить значні сили і невідомо, щоб у той час на Поділлю чи південній Волині де було друге таке козацьке військо. Вихідним же пунктом Наливайка була саме ця місцевість. Лист його до Замойського датований в Маціївич; це або пізніший Маціїв Ковельського повіту на Волині або, ще скоріше, село Маціїв недалеко від Староконстантинова.²⁹⁾ В цей час козацький ватажок певно посувався на південь, бо десь у першій половині червня знайшовся над долішнім Дні-

²³⁾ Pierling-Racki XIV, 93 і 99.

²⁴⁾ Pierling-Racki XIV, 94—95.

²⁵⁾ Слій відхід від Острожського Наливайко описав так: „A tam służbę swą od-dawszy, z onym że ludem, piecō k sobie ochotnego nieco więcej zgryzbrawszy...“ Broel-Plater II, 214; так само, правильно, зробув ї і Роллє, 141.

²⁶⁾ Listy, 64.

²⁷⁾ Барвицький X, 27—31; Lubieński, 35—36.

²⁸⁾ Lassota, 222; Мемуари I, 183; Pierling-Racki XIV, 100.

²⁹⁾ Słown. Geogr. V, 872 і 883; в другім випадку треба привчати невелику описку Наливайка або видавця, але зате правдоподібніше виглядає скучення козацтва біля че до гривці в південній Волині серед лятифундій Острожських (Маціїв належав Вишневецьким та Савігам).

стром; тим більше мусів він бути в першій половині травня від Камянця, де замешкав Комулович. Пізніші вказівки папського посла на воєнну діяльність звязаного з ним козацького відділу досить покриваються з відомостями про перші самостійні виступи Наливайка. Нарешті інтересна ріжниця, яку Комулович робив між „дніпровськими козаками“ (i Cosachi di Boristene) та „иншими“ (altri Cosachi) — ріжниця, яка кидалась у очі всім, трохи більше ознайомленим з козацькими рухами XVI століття, і яка знаходила свій вислів у суперництві та вічних взаємних тертях Лободи з Наливайком.⁴⁰) Що Наливайко у своїм пізнішім листі до короля, описуючи свої подвиги, не згадав про переговори з відпоручником святого отця, цілком зрозуміло: старання Клеменса VIII через своїх послів підбурити козаків та Туреччину стрічалося серед шляхетського загалу з таким самим подражненням і скаргами, як і діяльність Хlopіцького та Ясоти. Лист же свій писав Наливайко з виразним бажанням помиритись з Річчю Посполитою і тому всякі неприємні моменти він замовчував або затушовував.⁴¹)

Ініціатива співпраці могла таким чином виходити від самого Наливайка. Але Комулович за неї вхопився і відразу почав працювати над союзом з Молдавією. Аарон не відмовлявся, але брався за спілку зі страхом і вагаючись. Очевидно він боявся можливих рішучих кроків з боку Туреччини. Комулович гадав, що нерішучість господаря можна розвіяти, коли козацьке військо стане зовсім близько, готове до помочі при кордонах Молдавії і постарається викликати козаків на такий марш. Їх привідцеві послав він в дарунок 100 фльоренів. На тлі цих переговорів перший похід Наливайка на Туреччину виглядає своєрідною офертою Ааронові, авансом з його боку задля зближення з молдаванами. З Маціїва рушили козаки на долішній Дністер, де пограбували містечко Паркані та інші осади між Тягінею й Акерманом. Цей похід відбувся в часі коли татарська орда, перевправившись через Дніпро вже лаяла над Березанню, отже десь у першій половині або середині червня.⁴²⁾

Козацьке військо таким чином пройшло вздовж Дністра і кордонів Молдавії та опинилось із південного сходу від неї, закриваючи її від татарської орди, і рівночасно погрожуючи турецьким фортецям у південній Бесарабії. Дуже цікава згадка Наливайка, що біля Парканів починали бути турецькі піддані осілу колонізацію — „rohańcy na swem nie przestając już na tej tam stronie od Preskan na granicy państwa Waszej Królewskiej Mości gospodarstwem się bawić i chleba robić już byli poczeli“. Обурення козацького ватажка з цього приходу і його представлювання свого нападу як доконаного з міркувань польської державної ратії не можна брати над-

⁴⁰) Heidenstein XI, 327 „Nalewaico i mparem sese Loboda videns...“ А ітонович, 30—36 пояснюю соціальній склад півдня Наливайка, як викиненіх можновладцями дрібних земян, бояр панцирних і путніх, збройних слуг і взагалі вічних версток воєнної кляси. Позбавлені своїх ленних володінь ці елементи мусіли обертаєтись або в звичайних слуг при дворах можновладців, або шукати якогось воєнного заняття, а це на практиці мало ріжничилось від звичайного розбіщацтва. Цілій рух Наливайка дістает таким чином ціків анальгічності з останніми конвульсіями рицарського стану в Німеччині — повстаннями Зікінгена (1522) та Грумбаха (1568).

⁴¹) Barwiński X, 18; Broel-Plater II, 214—219; Pierling-Racki XIV, 100—101; також Грушевський VII, 198.

⁴²) Broel-Plater II, 214: Грушевський VII, 201 сполучив цей похід Наливайка з його спробою задергати Татар, але козацький пропідіа сам виразно кладе між здобуттям Парканів та шогонство за ордою ще короткий відпочинок у Брацлаві „mało co ledwo, bo kilka dni po tej fatydze koniony wystchnawszy“. Наливайко назаває пограбоване ним місто „Прескан“, але це очевидно Паркані на лівій стороні Дністра проти Тягіні (пор. Heidenstein XI, 326). Польська держава мала претензії лише на лівий берег річки, а Наливайко підкреслив, що збурені ним бусурманські оселі находились на „zemlі Ваної Королівської Милости“.

то поважно: він старався усправедливити себе перед королем. Але свідомо, чи ні, виконував тут Наливайко діло великого значіння для будучності. Нищачи чужу осілу колонізацію він тим самим задержував вільний простір для майбутнього українського осадництва і то на такім важнім відтинку як нижній біг ріки Дністра. Наливайко писав про осілих бусурман („поганців“) — але це не мусить вводити в блуд; скоріше всього були це православні турецькі піддані молдавани або болгари. Найважніше, що діло знищення зроблено досить грутовно. В листі вгадано про спустощення вогнем кільканадцяти сел, крім самого міста Парканів. Значіння цього вчинку підкреслив був уже Куліш, тільки він уважав, що тут мова дійсно про осілих татар.⁴³⁾

На закінчення походу вдалося ще Наливайкові погромити якийсь татарський чамбул, певно з тих військ, що збералися до Іазі II-Грея, щоб іти на Угорщину. Він набрав полонених та відбив до 4000 коней. У своїм листі до короля Наливайко дуже невиразно згадує про це, але його здобич не могла походити в пізнішої гонитви за татарами під Теребовлю, бо післанці з вісткою про неї не встигли прибути на Січ до 1 липня. Крім того, оповідаючи про пізніше переслідування татар, Наливайко виразно говорить, що він іх не адогнав. Але господар Аарон таки й тепер не збдався в козаками. Комулович набрав переконання, що він цього союзу взагалі собі не бажає. Невтомний папський посол вхопився за іншу думку й заходився клейти союз між Наливайком та Військом Запорожським.⁴⁴⁾ Наливайківці тим часом вернулись на короткий відпочинок до Брацлава, що вже тепер у середині червня виступив у ролі своєрідної козацької бази.

Над цею ролею Брацлава I взагалі центрального Поділля під час козацьких завірюх кінця XVI століття варто спинитись докладніше. Наддніпрянські міста поставились були досить вороже до козаків. Досить згадати конфлікти з Переяславом чи Богуславом, які завершилися спаленням цих міст, далі січові походи на Київ і врешті чинну допомогу киян Жолкевському при його переправі через Дніпро весною 1596. Зовсім інші відносини панували на Поділлі. Тутешнє населення відрazu і недвомісно стало по боці козаків. Вже в осені 1593 дійшло до конфліктів між брацлавським старостою Юрієм Струсем та міщанами. Причина була чисто козацька, що й і в майбутності судилося викликати ще не одне повстання — а саме, жовнірські лежі. Міщане нізаще не хотіли на них дозволити. „Takowy ich i pot i swowoleństwo, że to iuszc' ni na Boga ni na Króla ni na zadnię rzecz względu nictają“ скаржився Жолкевський.⁴⁵⁾ Хоч „сила їх мала, але упір великий“ — брацлавяне не пускали старосту до замку і були навіть підозріння, що вони вступили в зносили в ханом кримським. Якісь непорозуміння між старостою та його підвладними відомі і з весни 1594 року. Коли павявались зносини між цим населенням і козаками, годі сказати. Вже Косинський у вересні 1592 чувся на Побожжу — у Пикові видимо як дома.⁴⁶⁾ Не без впачиння певне, що Наливайко сам був родом

⁴³⁾ Куліш, Твори VI, 685; дуже типово для Куліша, що півніше в „Історії воссоединения Руси“ II, 59 він уже зовсім баламутно передав цю саму відомість, іронізуючи над „геройством нариягорсса“ Наливайка, який написав „преимущественно ногадное“ господарство між Тигінею й Акерманом. Наливайко під重温о свідчить, що турецькі поселенці там займалися хліборобством. Отже це не були напади.

⁴⁴⁾ Broel-Plater 11, 214—215; Lassota, 222—223; Мемуари 1, 183; Riegel-Rački XIV, 101.

⁴⁵⁾ Listy, 30; Доманицький, 61 та дав, що дотичний лист в дійсності належить до 1594 року, але Грушевський (VII, 207) слушно зауважив, що для такого перенесення бракув підстав.

⁴⁶⁾ Listy, 22 і 40; Жолкевський до Замойського з Хмельника 21 березня 1594 „Pissalem wzorza do W. M. mego Mscziwego Pana międzij inszem i rzeczami o Commissij Pana Starostij Bracławskiego z mieszczanij Bracławskiemi . . .“

з Поділля і до левної міри свій чоловік у місцевих обставинах. Після походу на Паркани повертали наливайківці до Брацлава як до самоарозумілої бази, де вони можуть і самі відпочити і дати поправитися коням. Там находився і складовий пункт для козацької здобичі, которую неможливо було від собою тягати.⁴⁷⁾ Ніяких скарг міщанського населення з цього приводу невідомо, хоч пів року тому ці самі міщани зробили „великий упір“ в приводу перепочинку коронного війська. Але й в деяким в місцевого можновладства пробував Наливайко навязати добре стосунки. Немає підстав за підозрювати його свідоцтва, що він обдарував „кількох панів“ полоненими зі свого першого походу. Документально відомі подробиці вважного обміну дарунками між ним та галицьким підчашим Андрієм Тарановським. Необхідно при цім підкреслити, що Тарановський був одним з найвидатніших сторонників вмішання Польщі по стороні Габсбургів до турецької війни.⁴⁸⁾

Вже було згадано, що тільки міцна позиція на Поділлі уможливила козацтву більший розмах молдавських походів та швидче втягнення до акції всіх своїх сил. Так уже і в цьому випадкові, лише після недовгого відпочинку звернувся Наливайко знову на південь цим разом на молдавські землі в погоню за ордою. Перейшовши в перших днях червня через Дніпро, татари не відразу ж пішли далі, а ще деякий час лежали табором над Березанню, очевидно вичікуючи обеднання з Буджацькою та Едисанською ордами. Аж у кінці червня рушила орда швидким маршем вгору Дністром. Не тільки в Польщі, але і взагалі в Європі не вірили, що татари зважаться на таке ризиковне підприємство.⁴⁹⁾ Перед самою їх появою думав Жолкевський, що вони йтимуть Поділлям.⁵⁰⁾ Потім серед шляхти кружляли чутки буцім то молдавський господар заплатив ханові великі гроші, щоби той тільки не йшов його землями, а в Австрії оповідали буцімто Михайллю Хоробрий розвив орду, яка хотіла прорватися на Угорщину. Словом ніхто не хотів вірити, що таке ризиковне підприємство може татарам удастися. Тим часом головна маса орди пройшла через Бесарабію, забльокувала на кілька день господаря Аарона в Ясах і опинилася на Покутті, поки Жолкевський стягав свої сили до Заліщик. Вже сама серія і порядок здобутих та спалених татарами містечок (Снятин, Жуків, Товмач, Чешибіси, Тисмениця, Галич, Калуш, Долина) ясно вказує, що вони мусіли зустрітися з Буковини.⁵¹⁾ Газі-Гірей ніколи не виправдав так близькуче свого проавища „Буря“ (Бора), як саме у липневім поході 1594. „Ten Czar gyczerski jest człowiek przeważniej“ характеризував його Жолкевський.⁵²⁾ Правдивим ураганом пронісся він крізь Галичину, штурмував Городок,

⁴⁷⁾ Додаток, № 7; *Hugot u zaki XII*, 9.

⁴⁸⁾ *Brzez-Rylatek II*, 214; *Domanięcki*, ЗНТШ 40, 1901 стр. 1—6; *Matouszek*, 119; *Tyszkowski II*, 642.

⁴⁹⁾ Ще 8. березня 1594 висав Жолкевський „... i teraz male u mnie podobieństwo żeby Tatarowie mieli naszą ziemię a ile tamtody przez góri przebijwacz do Węgier“ (*Listy* 42; подібно таже, 40—41). Так само не вірив у це Тайренбах, головнокомандуючий цісарським військом в Угорщині та вапській куніції Спеціяно (*Hugot u zaki* XII, № 172 та XI, 446).

⁵⁰⁾ Жолкевський до Замойського 1. липня 1594 „Wjesczci o Tatarach ustawicze a zgadzaja si wszystkie ze ku gorze Niestrem idą ku Pokucziu... Bel u mnie jeden pewniż człowiek który oczyta widział ich z południa we Wtorek przeszlij przeciw Jaruzie... niewielki to pułk bel około stu koni, ale do Mułtan idącz iusz tu niemicieli czo czypnicz“ (*Listy*, 54). Можливо, що у Грушевського, який вважає, що Татари пройшли Поділлям (VII, 201) тут просто недогляд: перепутано Молдавію та Муłtanію; ця остання назва означала Волощину, через яку хан кримський теж міг пройти до Угорщини.

⁵¹⁾ *Bielski III*, 1712—1713; *Acte si fragmente I*, 127.

⁵²⁾ *Listy*, 42.

одурив біля Самбора коронне військо зі Замойським на чолі, і через найвужчі і найнеаручніші просміки Карпат вийшов ще перед 20 липня в угорську рівнину попри Хуст.⁵⁴⁾ Але крім особистих якостей хана як воївника треба підкреслити і тут, як і раніше при переправі через Дніпро, добру організацію всього походу з боку магометан. Вже заздалегідь наготовлено для татар у Молдавії стації, харчі та фураж. Таким чином переважно кінна орда не мусіла спинитись і тратити час для випасу.⁵⁵⁾ Інша вже справа, яке світло кидало улаштування цих стацій на Ааронову віданість хрестіянському цісареві.

Наливайко, який сам приніс і передав значнішим кресовим панам вістку про наближення татар, пустився був з Брацлава за ними навздогін на Молдавію по Волоському шляху. Будучи від полонених з першого походу поінформованим про пляни ворога не трудно було іх денебудь застукати, але Наливайко опинився зовсім не там, кудою йшла орда. Він сам невинно писав, що переслідував їх аж за Теребовлю і там довідався, що вона вже за горами. Але козацький ватажок не пояснив, як забрався він так далеко на лівий беріг Дністра, тоді коли татари йшли правим берегом між річкою та горами до Самбора. Хоч і не багато, але затримувались вони по дорозі, здобуваючи деякі фортеці і колиб козаки дійсно були їм на п'ятах, то могли скубнути принаймні їхні арібергарди. Тим часом про таке відомості нема і це свідчить, що Наливайко і сам мусів задержуватися в дорозі, грабуючи крайні. Непрямо принаходитьсѧ він до цього. Негайно після оповідання про гонитву до Теребовлі в листі до короля, почав Наливайко виправдовуватися з плюндрування маєтків Калиновського, представляючи їх актом особистої помсти за замордовання батька.⁵⁶⁾ Це віставлення обох епізодів дає можливість їх хронольгічно сполучити й встановити, де саме находився Наливайко в другій половині липня 1594. Величезні лятифундії Калиновських, завдяки яким вони опинились серед найбільших кресових магнатів, утворилися допіру в першій четверті XVII століття. В часах Наливайка належали Калиновські лише до заможніших земянських родин, а їх маєтки лежали в головній масі над середнім Збручем коло Гусятина.⁵⁷⁾ Крім основного ключа — Ольхівчик, Сидорів, Сокиринці, Кузьминчик, Шидловці, Суходол і ін. — належали Калиновським ще Камінка Велика й Турка біля Коломиї та Мериців коло Перешилян. Женучись за татарами міг попасті Наливайко у коломийські володіння свого кривдника, а відтіля завернув мимо Теребовлі на Гусятинський ключ, крізь який він мусів пройти прямуючи назад на вірну йому Брацлавщину. У сковачілих кресових містах знову певно здепоновано свіжу здобич, оскільки вона не перейшла в руки якої небуть підприємчої шинкарки.

Прохід татар викликав серед громадян Речі Посполитої нарікання на Замойського і Жолкевського. Польща ухилилась від загально-християнської справи, але обіцяла цісарським послам, що хана крізь свою територію не перепустить, а турків попередив сенат, що на появу їх васалів Польща відповість збройною акцією. З огляду на ці заяви думка, буцімто великий

⁵⁴⁾ Listy, 55—56; Matoušek, 244; Bagusz, 152.

⁵⁵⁾ Script. rer. Pol. VIII, 111; Listy, 51—52; Teutschlaendler, 37.

⁵⁶⁾ Grocl-Plater II, 215; Bielski III, 1720; Наливайко оповідав, що Калиновський його батькові без причини „zebra pokolata“; менше авторитетний в данім разі Євлашевський говорить про повішення (КС 14, 1886 стр. 153); в літературі повторює Dubicki, 24.

⁵⁷⁾ Jabłonowski, Atlas historyczny II, листи № 2, 3, 7; Žr. dz. XXII, 134 і біл.; Słown. Geogr. VII, 449—450; про спустошення саме Гусятини згадав Pszonka, 24.

канцлер умисне пропустив татар, не має підстав.⁵⁴⁾ Аж таким приятелем Порти, щоб ізва цього допускати знищення половини руського воєводства Замойський рішуче не був. Боронячи своїх теренів Польща була тільки в своїм добрім праві і від цього до справжньої війни було ще далеко. Канцлерові довелось вислухати досить закидів і за те, що погордив був і козацькою допомогою. В дійсності бламаж був загально-християнський. І поляки, і Запорожська Січ, і Наливайко бралися затримати орду і не зуміли цього ні зробити власними силами, ні обеднатися разом для спільнот мети. По Європі кодували деякий час вістки, що козакам це вдалось, але це були або виссані з пальця або дуже роздуті поголоски про якісь невергікі шарватки.⁵⁵⁾

Свій побут на Поділлю після повороту з гонитви за татарами Наливайко промовчує. Але скарга брацлавської шляхти з вересня 1594 говорить виразно, що його козаки „нам росказовали давати себе стацею и померные, яко и первей, идучи до Тегине...“⁵⁶⁾ Отже в свій новий похід зібраався козацький кондотієв знову в Брацлавщини. Перед вирушеннем, 21 липня писав Наливайко до Комоловича і можливо, що дарунок 100 фльоренів та обіцянка папського посла погодити його зі Запорожцями стосується саме до цього часу. Як ціль походу обидва контрагенти згідно назвали Килію.⁵⁷⁾ Але так далеко Наливайко не дійшов. По дорозі він підступив до Тягині і здобув місто штурмом, тільки замок остоявся. Багато мешканців козаки витяли або взяли в полон (свій ясир подав Наливайко на 4000 душ). Після цього військо розійшлося дрібними загонами, щоб плюндрувати поодинокі села, яких мали знищити понад 500. Тим часом турки зібрали відсіч, а молдавський господар Аарон прислав їм на поміч 7000 війська. Турки і молдаване мабуть вирушили на відсіч обложеного замку в Тягині і Наливайко мусів пеподалеки від цього міста непрервлятись назад через Дністер. Тут, на переправі застукали його вороти, завдали значні втрати і відібрали здобич.⁵⁸⁾ Головну ролю в цій битві відіграли саме війська Аарона -- принаймні їм приписували козаки вину своєї невдачі. Наливайко мав причину до обурення: після стількох оферт, переговорів та спільнот плянів проти Отоманської Порти господар не тільки облекшив прохід татарам, але ще й дав поміч туркам, коли козаки воювали їх землі, стараючись не зачіпати Молдани. Щоб відпочити й поправитися після походу Наливайко вернувся до Брацлава, куди прибув у першій половині вересня.

Вістка про цей похід дійшла до Кракова у побільшених розмірах і зробила там не аби яке враження. Данціський звітодавець передавав, що

⁵⁴⁾ Барнінський, ЗНПІІІ X, 27–31; Lubieński, 35–36; Грушевський VII, 201–202; Maciągk, 25; Prochaska, 16.

⁵⁵⁾ Нагмизакі III, 41; Matoniek, 226.

⁵⁶⁾ АЮЗР III, 1 № 22.

⁵⁷⁾ Pierling-Kački XIV, 101; Broel-Plater II, 215.

⁵⁸⁾ Число наливайківців могло до цього часу трохи зрости, але не богато понад 3000. Тому численість їх подана данціськото реляцією (Додаток, № 7; Nagmizaki XII, 9) — 4000 найправдоподібніша. Так само, і пропорційно до цього, найбільш правдоподібна і данціська цифра втрат — 700 чоловік. Рішуче перевбільшені вона в АЮЗР III, 1 № 23–1509; це булиби коло половина всього війська і рівнялось би його повному знищенню. Pierling-Kački XIV, 108 подає цифру втрат в 1000, але гіршого війська, голоти, що приєдналась до козаків. Це вірогідне свідоцтво: в таких ситуаціях, як крібрардинн бій на переправі, звичайно найбільше терпіть обоз. Тут було не інакше, як свідчити сам Наливайко, кажучи про відгромлену в нього здобич. Отже й потерпіти мусіли найбільше нестравані, обозні частини. Sas, Przegl. Powsz. 63, 1899 стр. 69 висловив прандоподібне, але не обґрунтоване, твердження щібито в тягу походу плюндрували наливайкіці і декілька молдавських осель. Розходячись загонами легко могли деякі козаки попасті і до Молдавії.

Наливайко вдерся у Туреччину, стрінувся з великим мусульманським військом і поклав 7000 трупом. Здобич була така велика, що козаки не могли йти далі, а мусіли вернутись і скласти її у Брацлаві. Ценно приєднується до них сила, захоплених успіхом добровольців.⁽³⁾) Цікаво, що невдале закінчення походу затерлось, зникли і оповідання про втрату здобичі. Очевидно реляція передавала в першу чергу ті настрої з якими населення стрічало повертаючих козаків, а ці настрої на Поділлі були, як уже відомо, ентузіастичні. На невеликого пеха під Тягнибоком ніхто не звертав уваги; куви охочих горнулися з усіх боків до популярного кондотієра, тим більше, що Наливайко цим разом рішуче виступив по стороні іншого соціального ладу. Але найважливіше у данцівськім звіті: хай і баламутний гімн козацьким подвигам знайшовся поруч із зовсім інакшими вістками в угорського театру війни. Рівночасно доносив президент про поразку ерштерцога Матвія перед фортецею Раабом, оповідав про капітуляцію самої фортеці, підданої графом Гардегом (28 вересня 1594), висловлював думки про гнів Божий на християн, давав волю підозрінням про підкуп і зраду... словом у його звіті панували звичайні пораженчеські мотиви. Тим більшим дисонансом звучали козацькі успіхи. Можна, не перебільшуючи сказати, що цей звіт був одним із тих, які розносили по Європі славу низового лицарства.

Ще перед прибуттям до Брацлава вислав Наливайко зібраній там на судових рочках шляхті якісь „грізні листи“; чи це була вимога квартир га поживи, чи покори козацьким порядкам, трудно сказати. Гродський писар Байбуза, налякавши, відкликав рочки і шляхта розіхалася. Козаки розташувались у місті й околиці. Тим часом поширилася вістка про їхню нещасливу пригоду біля Тягнибока навіть у явно перебільшених формах — говорили про 1500 забитих козаків. Крім того благо наливайківців розійшлося по домівках. Як видно, отже, мали вони притулів з поміж місцевого населення, а це очевидно тільки ще більш затиснуло взаємні відносини. Підбадьорена відомостями про ослаблення козацького війська, шляхта, що згromадилася була знову у Винниці на вибори депутатів до трибуналських судів, постановила відмовити козакам стацій. З цею місією послано до Брацлава пана Цурковського, який рівночасно оголосив міщенам, що шляхта громадою їде до них. Але міщене посла затримали, а самі з допомогою Наливайкових козаків нирнули під проводом свого війта Романа Тишковича назустріч. Біля городища Вишковського⁽⁴⁾) міщене та козаки напали вночі на шляхетський табор, кількох хабили, решту розігнали а обоз пограбували. Недобитки втікли назад до Винниці. Коронне військо вмішатися не могло; воно чигало над карпатськими просміками на поворот татар. Старосту Юрія Струся брацлавян вже давно викили з міста, а тепер вони поинчили гродські книги і фактично зоріанізували своє власне життя, віршивши з цілим устроем Речі Посполитої. Шляхта мусіла утримувати козацьке військо; хто не хотів коритися, тому грозила руйна маєтку. Виходило щось наче практичне виконання постулатів, які тільки півстоліття пізніше теоретично зформулював Хмельницький, заявляючи,

⁽³⁾) Додаток, № 7; цей похід изагалі сприяли всій європейській суспільністі як успіх козаків. Характерні під цим оглядом тріумфальні вереборщення нунція Спеціяно і Прати (Пігтнізакі XII, 16) та призначення Комуловича, що „козаки виконали свій обовязок“ (Рісглінг - Каекі XIV, 108).

⁽⁴⁾) Городище Вишковське, поруч із теперішніми Вишковицями неподалеко від Брацлава. Торі воно було власністю „ліпших“ земян Шашкевичів. „Городище“ — це мабуть побудований Шашкевичами в 1592 р. замок (Зг. дж. XXII, 80). Описані події: Додаток, № 14; АЮЗР III, № 22; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 10; Вілекі III, 1719—1720; Пігтнізакі XII, 19—20.

що хто на Україні хліб їсти хоче, нехай Війську Запорожському послушний буде і не брикає.

Поки Наливайко збирав нові лаври, вишукав Комулович ще одного охочого до протитурецького підприємства. Це був давній прихильник Максиміліана, староста снятинський Микола Язловецький, згідно з постановами 1590 р. найвищий начальник всього козацького реєстру. Замойський старався стримати Язловецького, як особу офіційну, від чинного виступу, але в атмосфері суспільного розгірчення на прохід татар не відважився просто заборонити всяку акцію.⁶⁵⁾ А староста не на жарти вахопився фантастичними планами артилерійського Кафи та знищення цілого, позбавленого більшої частини оборонців, Криму. Як командант пограничної твердині, крізь яку саме прорвались татари, він уважав потрібним вибілити себе перед шляхетським суспільством, що винуватило його в справі проходу хана.⁶⁶⁾ Між Комуловичем і Язловецьким дійшло до заключення 30 серпня в Шаравці формального договору згідно з яким останній зобовязувався нанести козаків і зробити з ними диверсію на Чорне море.⁶⁷⁾ Папський посол заховувався спочатку обережно і тільки коли довідався, що титулярний шеф козаччини вклав у підприємство мало не весь свій маєток, 20,000 фльоренів, відкинув всяке вагання і послав йому всі ті гроші, які були з ним. Певно десь у першій половині вересня вийшов Язловецький над Дніпро, назустріч січовому військові, і договорився з Лободою, котрий із 6000 своїх запорожців згодився станути під його проводом. В поході мали взяти участь, теж і якісь донські козаки — мабуть так треба розуміти згадку про „Московитів“ в реляціях Комуловича. Далі приеднувались очевидно якісь реестрові почети Оришковського та наливайківці з якими коло цього часу обеднaloсь Військо Запорожське. Тільки такого загальною коаліцією можна пояснити високі цифри 17 і 20 тисяч війська Язловецького, що подають джерела, хоч і в цьому випадкові перебільшення очевидне. 19 вересня Язловецький вважав себе остатньою готовим, що міг повідомити Комулонича про недалекий початок походу. І дійсно, коло 1 жовтня вирушив він у степи зі всією своєю ріжнощерстою збираниною.⁶⁸⁾

Зустрінувшись знову із Запорожським Військом, треба вернутись трохи назад, щоб пояснити яким чином описаною воно в осені 1594 на Поділлі. Після походу Микошинського на Дніпровий лиман перебувала Січ на зовні в бездіяльності, але під цею бездіяльністю крилась очевидно жива дипломатична акція. Вже згадувано, що прорив орди був для неї не менш компромітуючий ніж для польських воєначальників. Хлопіцький збудив на цісарськім дворі зацікавлення, обіцяючи, що козаки не пропустять татар. Цього-ж добився Лясота на Січи, та й самі Запорожці представляли напад на Акерман та похід Микошинського власне як спроби скинути хана. Невдача мусіла бути прикрою особливо для старшини, яка так бажала цісарської служби. Але, коли у поляків завинили хиби їх командування — Жолкевський донго не вірив, що татари взагалі відважиться на прорив, коронне військо під Самбором дало себе одурити натиканнями в татарськім таборі в гемлю пропорцями — то козаки властиво могли почуванитись частинними успіхами. Завдання свое не суміли вони виконати в першу чергу тому, що не мали для цього досить війська. Січова старшина, оскільки хотіла справді допомогти цісареві, опинилася перед необхідністю

⁶⁵⁾ Heidenstein X, 307; Pierling-Rački XIV, 114; Věstník KČSN 1929 стр. II, 44 і 52.

⁶⁶⁾ Pierling-Rački XIV, 106.

⁶⁷⁾ Pierling-Rački XIV, 111; Pierling II, 317—348; Papes et Tsars, 460.

⁶⁸⁾ Додаток, № 7; Pierling-Rački XIV, 103, 106—108, 110, 124; Pierling II, 349; Pierling, Starina XVI, 231 і 233.

подбати про збільшення збройних контингентів. Тому виправляючи з Ля-
совою посольство для підтримання стосунків із Рудольфом II, послала Січ
рівночасно Хлопіцького з місією до Москви і з проханням збройної допо-
моги „чтоб Его царская Милость величество свое показал всему свету,
Государем хрестьянским, чтоб Войско Запорожское с людьми своими по-
слал под знаменем своим и казною своею воспомог...“⁶⁹⁾ Від послання
власного війська цар ухилився, але як можна догадуватись із уже цитова-
них вісток про москвинів, Січ забезпечила собі допомогу донських козаків.
Ці останні брали зрештою участь майже у всіх більших підприємствах
низового лицарства і воно відплачувалось тим же.⁷⁰⁾ Вже була нагода за-
значити їх участь у зимовім рейді 1593.

В цей момент, 1 липня, як не можна більше на часі для Запорожжа
прийшла мирова пропозиція від Наливайка. Вже досить знаний кондотієр,
на чолі 2500 вояків не тільки пропонував угоду і співпрацю, а ще й ро-
бив це у формі дуже почесний для Січі. Пропонуючи в дарунку 1500—
1600 коней з Парканського походу Наливайко пряму купував собі прязнь.
А в його пропозиції зявилася самому на Січ і виправдавшись перед Колом
за свою службу проти Косинського, щоб у разі доказаної вини дати собі
арубати голову, крилося безсумнівне признання авторитету Запорожжя і
готовість підпорядкування йому⁷¹⁾ Вхопитися за цю пропозицію мусіла
Січ тим більше, що другим бажанням Рудольфа, яке, як уже було згада-
но, висунулося у балаках Лясоти на перший плян, був козацький похід
на Молдавію. Перед цісарським посольством козаки відмовлялися тим, що
мають замало війська і коней, а молдаване зрадливий народ. Але йти
проти татар вони погоджувалися. Коли ж орда таки прорвалася, а з плянів
напasti на Переяск нічого не вийшло, то принаймні похід на Молдавію
ставав для Січі просто репабілітаційною необхідністю, свого роду ряту-
ванням престижу. І також необхідністю, особливо після досвідів з пер-
шої половини року, було зібрания для цього походу більших сил. Січ
диспонувала 6000 контингентом, але очевидно уважала, що цього замало.
Якими мотивами керувався Наливайко, пропонуючи союз — годі ствердiti;
може вплинули тут заходи Комулевича, може відчуття власної слабості
після ісчезнення першого з Наливайком. Причини згоди Січі з його положен-
ня ясні: допомогою у 2500 озброєних вояків нехтувати вона не могла.
Політична конечність мусіла стати на першім пляні. Прийшлося на дея-
кий час не демонструватися зі своєю пізнішою резервою „stroni tego czło-
wieka swowolnego Naliwaijka... o którymi mi nigdy nie wiemy i wiedziec
nie chcemy“.⁷²⁾ Не можна лише не підкреслити розсудливої обережності
її вовиної обачності запорожської старшини, очевидно в першу чергу лю-
дей як Лобода, котрі, навчені сумним досвідом попередніх молдавських
кампаній, арозіміли, що таке підприємство вимагає більших вусиль і со-
лідного підготування.

Що Січ зразу ж після татарського прориву мала на оці похід на Ту-
реччину свідчить: Хлопіцький у Москві, стараючись про царську допомогу
для цього.⁷³⁾ Таким чином із цим готовим пляном, та певне і з помічни-
ми загонами донців, мусіли Запорожці вирушити в кінці серпня, або у
вересні здовж Дніпра на Поділля. На такий їх маршрут вказують поїздки
Яловецького для найму козаків „до Бористену“. Сенс цього руху ясний:
обединення з Наливайком у Брацлаві і використання Поділля як вихідної

⁶⁹⁾ Памятники II, 23; Соловьев VII, 301—302.

⁷⁰⁾ Йор. О. Германзе, Україна та Дон. Записки КІНО III, 103—196.

⁷¹⁾ Lassota, 222—223; Мекуарн I, 183.

⁷²⁾ Лист Лободи до Зламонського з 11. січня 1596; Listy, 65—69.

⁷³⁾ Памятники II, 22.

бази для походу в Бесарабію. По дорозі однаке нагодився снятинський староста зі своїми проектами. Січ погодилася підтримати і його, але очевидно бралася за діло без якогось глибшого інтересу, та й особа Миколи Яловецького була не з тих, що моглиби ваймпонувати козакам. Швидко, десь коло середини жовтня, покинули вони його і пішли за своїм попереднім планом, та ще й потягли за собою і власних людей Яловецького і ревстрівих козаків. Кинувши думку про Кафу, староста спробував було повернути на більшій Акерман, але залишившись мало не сам мусів віз чим повернати додому і незабаром помер, мовляв, з гризоти, що для експедиції позатягав величезні борги. Стільки дотеперішня історіографія.⁷⁴⁾

При докладнішій аналізі вияснюються вчинки козаків. Саме коло цього часу, середини жовтня 1594, мусіли вернутись січові послі Сасько та Нечипір, котрі виїхали були в Лясотою до цісаря.⁷⁵⁾ Вони мусіли привезти зі собою нові докази ласки Рудольфа II — ще одну корогву і напевно якісь цісарські інструкції чи побажання. В чому вони полягали, невідомо; але лишається факт, що козаки раптово покинули Яловецького і з усім своїм імпетом обрушилися на Молдавію. Охоту прислужитись цісареві у Запорожців — в даний момент провідної сили серед козацтва — стверджено вже кілька разів і припускати, що вони під враженням свіжих вісток від голови християнства затягли би якесь йому невигідне підприємство, не можливо. Данціська реляція зберегла й свідоцтво дуже компетентної в даному разі особи, самого щойно вкрахованого старости снятинського, що козаки „ізва християнського цісаря“ (wegen des Christlichen keysers) звернулися проти Аарона.⁷⁶⁾ Це однаке не значить, що Австрія бажала собі якраз такої акції козаків; політична концепція відома в весни 1594 передбачала союз Війська Запорожського і Молдавії для сильної боротьби. І тут видимо Низовці не амогли договоритися з господарем. Це прямо поясджив Комулевич зі слів каштеляна кам'янецького Рафала Синявського (отже близькою до арени подій людини).⁷⁷⁾ Авторитетність його в данім разі тим більша, що вже й раніше видно було як двозначно й неохоче брався Аарон за такий союз і як він нарешті чинно виступив по боці турків під час останнього нападу Наливайка на Тягиню. Зрештою при козаках знаходився цісарський повіренний Хлопіцький, котрий 25 вересня виїхав із Путівля в напрямку на Лубні, а перед військом несли з пошаною обидні корогви з двоголовими орлами. І коли козацькі послі пізніше вияснювали Рудольфові II, що господар на вістку про капітуляцію Раабу 28 вересня знову почав зноситися з турками, то це, судячи по характеру Аарона та по міжнародно - політичному становищі Молдавії, твердження зовсім правдоподібне.⁷⁸⁾ Як певне доводиться отже приняти, що Військо

⁷⁴⁾ Невідомий фінал походу Яловецького; *Hurmuzaki III*, 70 і XII, 21—22; *Neidenstein X*, 307; *Bielski III*, 1710; що він скінчився лише в половині жовтня не прямо підтвержує обставина, що 17. листопада Комулевич ще вічого не зінав про вислід експедиції (*Pierling-Racki XIV*, 124). Щкаво, що папський нунцій Спеціально у Празі посталився до чутки про коаліцію козаків та Поляків, яку було вдалося зліпити Комулонічеві, відразу дуже скептично (*Hurmuzaki XII*, 13 „beni incredibili“).

⁷⁵⁾ *Lassota* 228; *Мемуари I*, 191; *Памятники II*, 113.

⁷⁶⁾ Додаток, № 8; так само в латинському переказі листа Яловецького до Замойського: *Significat se à Cosacis desertum esse, opera cuiusdam Domini, qui los in partem Caesarii petrauit . . .* (*Uspenski ED II*, 477). Тут явну за козацьке поступованиння завдається на цісарського агента Хлопіцького, що саме вернувся в Москву; *Hurmuzaki III*, 70; *Papes et Tsars*, 461.

⁷⁷⁾ *Pierling-Racki XIV*, 124 . . . *Cosachi fra li di Moscovia et di questo regno, sieno entrati in Moldavia, et volevano unirsi con quel principe alli danni del Turco, con lo quale non potendosi accordare hanno instato contro esso principe . . .*

⁷⁸⁾ *Hurmuzaki XII*, 30.

Запорожське, рушаючи на Молдавію, було переконане в тім, що доконує корисного цісареві діла.

Численість козацького війська під головним начальством Лободи по-дають джерела на 8 до 20 тисяч при сорока корогвах.⁷⁹⁾ Правда по середні. Запорожців мусіло бути коло 6000 — це була цифра змобілізованих сил, яку вони самі подавали Лясоті — наливайківців десь коло 3000. До цього треба додати ще підмогу з Дону та якісні почоти урядового козацького начальника Яна Оришовського, який теж взяв участь у поході. Не виключене, що тут виявилося напруження, яке неперечно мусіло існувати у відносинах між Оришовським та його шефом Яловецьким. Уже Валіцький, пропонуючи Австрії козацькі послуги радив звертатися прямо до Оришовського, помимо начальника, не турбуючись нелояльністю такого вчинку від сторони чужої держави.⁸⁰⁾ Також і в невдалім жовтневім поході старости снятинського реестрові почоти або не брали участі, або покинули його так само як і всі інші — лишнє свідоцтво невміння Яловецького займовувати пограничному воящту. Союз із Січчю був для Оришовського лише коротким епізодом, нагодою обловитися здобиччу. Зараа після закінчення походу відділився він зі своїми від Лободи й Наливайка і більше в козацьких руках не фігурував. Тим більше заслуги має запорожська дипломатія, сумівші приєднати його до себе у той момент, коли потрібно було сконцентрувати можливо більші сили на одну ціль. В противенстві до весняних виправ підпринятих без належних сил і підготовки, осінній похід на Молдавію, як видно з усього попереднього, заздалегідь обдумано та забезпечене, тому й вислід був відповідний. Збірна козацька армія „кінні стрільці“ (alle Archibusier zu Ros) як іх характеризував німецький звіт, під головним начальством Лободи 29 жовтня перейшла під Сороками Дністер і рушила у південно-західнім напрямку до міста Цецори над Прутом.⁸¹⁾ Аарон спробував боронитися. Сили його очевидно не дорівнювали козацьким, хоч він мусів мати при собі також семигородські полки, котрі в середині жовтня вступили в Молдавію.⁸²⁾ Варто згадати, що два місяці тому оцінював Наливайко чисельність молдаван на 7000. В тігу семи день після початку наступу доходило тричі до бою, котрі закінчились тим, що козаки в вигідній позиції на височинах збомбардували і потім здобули Цецору. Наливайко у своїм листі до короля, очевидно підкреслюючи скільки можливо власні власні послуги, писав „*mejscach*

⁷⁹⁾ Додаток № 14; Broel-Plater II, 215; Pierling, Starine XVI, 233; Нагімзакі IІІ¹, № 203 і III², 70; Heidenstein X, 307; Bielski III, 1720; останній видимо перепутав цей похід з попереднім, закінчивши його невдалим епізодом під Тягінею. Грушевський VII, 203 зовсім слушно запідоарвав це свідоцтво.

⁸⁰⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 23; Jasty, 59; Когрон II, 89; Оришовського і його почот треба бачити і в свідоцтвах чужинців, що в поході Лободи брали участь „alguni Polacchi“ — Нагімзакі XII, 20; вже було агдано, що Бельський очевидно перепутав похід Наливайка на Тягінню в цим спільнім козацьким походом; за ним попала в блуд і більшість дослідників подаючи балімутні описи воєнних подій в кінці 1594 р. Так Ніколайчик КС 8, 1884 стр. 531 і далі; Еварницький II, 128; Стороженко, 264; Доманицький, 55—58; Модвалевський РБС XI, 51; natomість Ролле, 146 а за ним Ефименко КС 46, 1894 стр. 296 представили справу досить добре; зовсім добрий опис Грушевського VII, 203 хвба трохи пересуває хронологію. Похід обєднаних козацьких сил міг початися тільки в останніх днях жовтня. (Jopescu ED II, 461—462).

⁸¹⁾ Heidenstein X, 307 заявляє, що все це відбулося невадовго після походу Яловецького. Вістку, що козаки готують щось величого („qualche impresa notabile“ Pierling XVI, 233) подано в Кракова 2. листопаду; 8. листопаду мали вже в Камянці відомості, що козаки знаходяться у глибині Молдавії (Pierling-Racki XIV, 124); Acte si fragmente I, 128; Nagimzaki IV¹, 180; точні дати подані Jopescu ED II, 477.

⁸²⁾ Jorga III, 303.

na trzech potrzebę z nim (Аароном) mawjący szczęściem znacznie doznał"; про троекратний розгром господаря, що втік ледве з невеликим числом вершників, оповідають і інші джерела.⁴³⁾

Ці бої мусіли відріжнятись своїм характером від більшіє знаних козацьких битв тої епохи, як при відвороті Наливайка з під Могилева або коло урочища Гострий Камінь (1596).⁴⁴⁾ Там козаки передовсім формували рухомий укріплений табор, який утруднював їх власну свободу рухів. Не маючи кінноти, що могла ударною силою дорівнювати польській, не могли козаки відважуватись на ризикові маневри. В нападі на Молдавію — інша картина. Козаки взялись за нього експромтом, вибравши було на татар і головну їх масу складала кіннота, вже згадані „кінні стрільці“. Це дозволяло швидкі пересуни і вільне оперування у відкритім полі, а за одно доказувало, що молдавани були для козаків супротивником не більш небезпечним ніж орда. Осінній похід Лободи набував у всякому разі тим більше значення, що успішних акцій на велику скалю саме козацької кінноти відомо не так то багато.

Лобода з Наливайком залишилися повними переможцями. Аарон потерпівши значні втрати — мабуть перебільшені чутки говорили про 4000 побитих молдаван — кинувся тікати до семигородських кордонів. Незабаром після Цецори здобули козаки також і столицю Яси (відомість про це прийшла до Камянця 10 листопада); оден з їх загонів захопив Берлад. Про козацьку здобич ходили найфантастичніші чутки; скарб господаря, золото й срібло, які Аарон тримав у містечку Васканах біля Сучави, а під час утечі мав закопати в землю, мовляв зрадою попали в козацькі руки. Крім того забрали вони нібіто 70 гармат, 26 тисяч волів та 600 дівчат. „Волосся став християнинові дуба“ слухаючи, що козаки виробляли у здобутий крайні. Інтересна згадка про якусь велиможну лівчину, котра дісталася ік трофею Лободі й відбула з ним під гуркіт барабанів та трублення труб скоро спіле весілля у пристосуванні до вимог воєнного часу. Інтересно це тому, що рік пізніше подібна-ж історія повторилася Лободі зі шляхтянкою, вихованкою пані Оборської.⁴⁵⁾ Чи мав би запорожський гетьман, увінчаний лаврами стількох вдалих походів бути азартним аматором жіночого роду?

Воєнні пляні, з якими козаки вирушали в похід, неясні. Правда, Хлопцький під час свого побуту в Москві говорив, що Військо Запорожське хоче до зими позахоплювати важкіші переправи на Дунаї, але цей свідок не дуже авторитетний. Потершись по європейських дворах він мусів орієнтуватись в тому, що інтересує провідних політиків, і міг напускати фасон. Під час походу чулися вояцькі перехвалки про марш на Волощину та нагнання страху на сам Царгород, але чи дійсно мали Запорожці такі далекосяглі пляні мусить лишитися сумнівним. Припущення що пляні були, але розбилися через вороже становище Аарона, яке слонукало козаків звернутися спершу проти нього, не правдоподібне. Ні в XVI ні навіть у початках XVII століття не виступало серед козаків бажання захоплювати і осановувати на стало укріплені пункти; все завершувалось тільки плюндруванням та здобиччю. Нема ніяких підстав думати, що в осені 1594 мало бути інакше — не можна зауважити сліду якогось більшого манев-

⁴³⁾ Додаток № 14; Піттінзакі III¹, № 203; Broel-Plater II, 215; Heidenstein X, 307.

⁴⁴⁾ Куліш, Матеріали I, 64—65; Listy, So: Грушевський ЗНТШ XXXI—XXXII, № 13; Грушевський VII, 209—210 і 223.

⁴⁵⁾ Зброяні КД II, 473; Піттінзакі III¹, № 203; Куліш II, 431.

ру в сторону Дунаю⁸⁶) Коли йде про спробу використати успіхи політично, то це була виключно місія сотника Демковича, якого козаки послали привести розбитого господаря до присяги на вірність цареві.

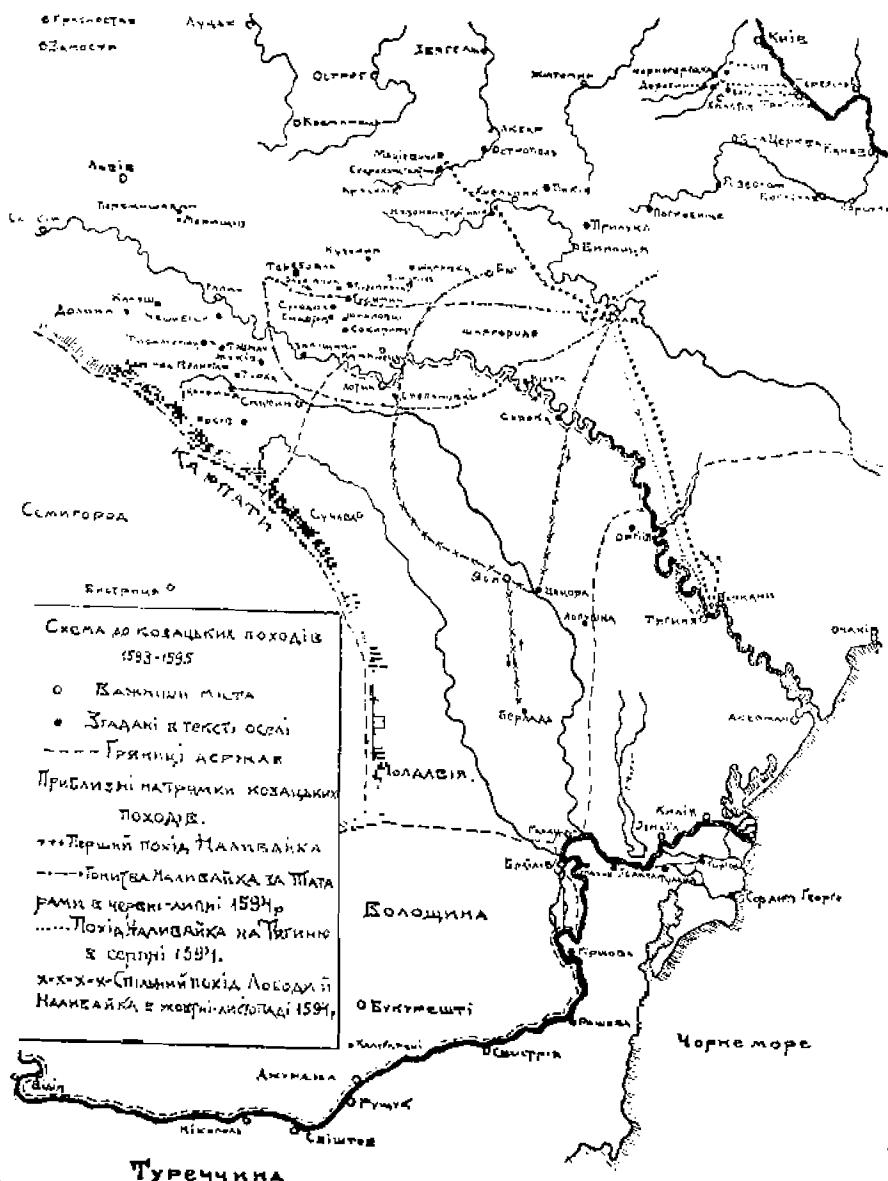
По відомостях Тойфенбаха, козаки злякалися загрози з боку Жигімунта Баторія, герцога семигородського, що зберався виступити в обороні молдаван. Так це чи не так, але в половині листопада пройшли мимо Хотина, через село Степанівці, на зимові лежі на своє Поділля. Тут знову виступило все значіння цеї безпечної бази, недалекої від театру війни і досить заможної, щоби виживти велику армію. Вертаючись на Січ Ї треба би було розпустити по домівках, а потім на весну знову скликати з великою затратою часу. Дня 21 листопада станули козаки в Барі. Сам Лобода з Хлопіцьким спинився в укріплений та забезпечений гарматами польській частині міста; Наливайко зі своїм початом у кільканадцять сот коней став у Барі чемериським, а коло 2000 козаків помістили в руській місті. Старості Струсові мало військо загарбати на 30 тисяч талярів майна. Оришовський, відразу після поділу здобичі відійшов зі своїми людьми до Винниці.⁸⁷) На загальний раді 24 листопада ухвалено виставити скрізь варту й вислати до шляхти універсали домагаючись видачі харчів. Серед привілейованого стану вибухла паніка — багато тікало з домів або принаймні висилало куди небудь, далі свої родини. Безпідставними ці страхи не були: козаки не намірялися тепер засякотися на однім-двох занятих пунктах, але почали поширювати свою владу далі. В Брацлаві міцно сидів їх прихильник війт Роман Тишкович; та і в інших пограничних містах скрізь знаходились елементи йм приязи й готові до організації нового способу життя. Часом вистарчав невеликий козацький відділ, щоби зворохобити населення. Саме так треба розуміти скаргу Жолкевського з 20 жовтня 1594, ще до молдавського походу, що „лотровство“ погрожує Хмельницків.⁸⁸) 25 листопада зняли козаки Зіньків. Цікава уперта чутка, яка кружляла в Кракові та Львові буцімто козаки обложили і здобули Камянець. Це очевидно були фальшиві поголоски, але підставу для них мусіла дати пояна козацьких відділів в іх реквизиціями в безпосередній околиці цієї кресової твердині. Могли вони і від самого Камянця домагатись „пороху, коней і кілька сотнів олова“. Ходили також чутки, що вони сунуть під Львів. Багато поодиноких козацьких загонів розійшлося по Волині.⁸⁹)

⁸⁶) Памятники II, 21; Acte si fragmente I, 128—129; тільки венецький посол Марко Венієв у Царгороді сповіщав про марш козаків на якусь „дуже значну турецьку крішость (molto importante fortezza) між Силістрією й Тягниєю“ Рівночасно мали чайки в війську і кільми киятися на Дунаї. Але відомості цього поса звичайно дуже фантастичні. Крім коней у чайках пінне він напр. тут же, що козаки захопили теж і Волощину! Все це можна приняти тільки як цікаве свідоцтво переполоху, що його викликав козацький похід у Царгороді. Страх мав як завше великі очі і Турки явно перебільшували розміри підприємства Лободи (Цигницакі IV¹, 186).

⁸⁷) Історес ЕД II, 475 — і звязку зі занірохойо, яку вчинило Військо Запорожське в Молдавії виникала в польських урядових кругах думка, скористатися нею і захопити для Речі Посполитої важливі пограничні Хотин; Listy, 50—60; 11 листопада III¹, № 203 і XII, 21—22; які вжив Еварніцький II, 127, що Лобода з Запорожцями вернувся на Січ, а Наливайко оден залишився в Брацлаві — невідомо; в листі Острожського до Крістофа Радзиніла, що видрукувано у Куліша II, 93—94 і на котрий посилається Еварніцький, нічого про відхиці Лободи на Низ нема.

⁸⁸) Різма 521—522.

⁸⁹) Додаток, № 11, 12, 13; Цигницакі III¹, № 203; Негринг, КН 4, 1890 стр. 506. Саме на цей час падуть Еварніцький II, 127 і Доманіцький, 61 пограбування маєтків Калиновського. Свідоцтва присутності козаків від недалеким від Гусятини Камянцем і місце замітки про цю подію в хроніці Бельського (III, 1720) промовляють за цею думкою. Натомість хронологічне оновлення Наливайка вмушує ставити сплюндрування Гусятинського ключа на раніший час. Одно другому не суперечить. Які небудь козацькі катаги могли і в цей час опинятися над середнім Збручем.

МАПА РАЙОНУ ВІЙСЬКОВИХ ОПЕРАЦІЙ
С. НАЛИВАЙКА.

Грушевський висловив був припущення, що не без впливу ефектовного походу козаків наважився молдавський господар зірвати з Туреччиною і приняти протекцію цісаря.⁹⁰⁾ Це не точно — таке рішення поваяв Аарон ще в серпні 1594. Помилку спричинило вже згадане пересунення хронології, так що Грушевський клав молдавський похід на жовтень, тим часом як він міг початися щойно в останніх днях місяця; перші конкретні вістки про нього в пограничному Камянці мали тільки в перших днях листопада. Церемонія приняття Молдавії в опіку цісаря відбулася у Пресбурзі 1 листопада — виходило отже, що козаки, служачі цісареві, напаствуєть його союзників. Вони опинились у становищі шинкового вишибайли, що довго засукував рукава та попльовував на долоні, аж нарешті, розмахнувшись, викинув за двері не того, на кого показував господар. При дворі Рудольфа II почулися на козаків нарікання, а нова румунська історіографія говорить навіть про віроломний напад.⁹¹⁾ Ім закидали, що вони не переїхали пройти татарам, не потурбували турецьких земель, а тільки за ради добичі перетріали сприяненну потугу. Цісар навіть прислав до Жигімонта III посла Даніеля Принца, щоб скаржитися на козаків за напад на його підданого.

Однак зі сказаного раніше ясно, що козаки йшли на Молдавію в добром переконанні, що виконують цісарську волю і це переконання не могло створитись без участі запорожського посольства, яке саме вернулося з Праги. Політична ситуація в тягу вересня й жовтня тим часом змінилася: в середині жовтня з'явилася у Празі молдавські уповноважені з визнанням своєї васальної залежності від Австрії. Семигород підтримав Молдавію, а незабаром, у листопаді, приїздів до них і Волощина. Михайло Хоробрий та Аарон спалили за собою мости, улаштували різню турецького населення по своїх країнах. Але очевидно підготовляли обидва господарі свій перехід у глибокій тайні і на теренах Речі Посполитої про нього ніхто нічого не знати. Ще 17 листопада, пишучи з Krakova про напад Лободи, Комулович не виявив ні тіни незадоволення, а воно мусілоби виступити, якби в той час там вже знали про союз Аарона з Рудольфом II. Навпаки відпоручник Риму скоріше зі симпатією згадував про перемогу козаків у війні, которая почалася тільки після того, коли останнім не вдалось договоритися з господарем на Турка.⁹²⁾ А прецінь же союз цих трьох потуг зі самого початку представляла папська інструкція нонському абатові як першу ціль його подорожі. Хитруючи й ляяючи зі сторони в сторону, Аарон перехитрив сам себе і попав під козацькі мушкети. Очевидно вже вирішивши влучитися в Австрію, далі відносився він із резервою до її союзників в Низу. Козаки-ж мали перед очима його напад на воюючого з турками Наливайка і дані про зносили зі султаном після капітуляції Раабу, на які вони потім покликалися. Певно, цими зносинами

⁹⁰⁾ Вже *Teutschlaender*, 37—38 вже не має глибшого обґрунтування думки, що козаки вважали похід на Молдавію виконуванням цісарських побажань. Відступити в Яс мав Лобода на вкавівку Рудольфа II. Так само гадав Тойчлендер, що тільки козацький напад спонукав Аарона зіднатися в Австрію. Цю саму гадку висловили Еварицький II, 193 та Грушевський VII, 203; останнього ученого спонукало до цього припущення мабуть місце la Ксенополья, котрого він цитує у своїй праці „... à l'époque où Michel-le-Brave fait le pas décisif (розрив з Портгю) en Novembre 1594, la position des Allémands n'était rien moins que bonne“ (I, 347). Отже там більше вражлива мусів справити козацький похід. Але Ксенополь не згадав, що Аарон відізвав від Туреччини трохи раніше ніж волоський господар Михайло Хоробрий.

⁹¹⁾ Нагірняк I III, 193—194; IIP, 67 і 70; XII, 19—20, 23, 29 і 30; Барвінський, ЗНТЦ X, 19; Heidenstein X, 308; Йорга III, 304; Studii istorice, 208; de Racce, 396—398.

⁹²⁾ Pierling-Rački XIV, 124; Teutschlaender, 37.

Аарон тільки до останньої хвилини замилював у Царгороді очі, але звідки могли козаки знати про щирість чи нещирість цього?

Описане непорозуміння виявило ще одну фатальну для авязку Запорожжа з цісарем обставину — неможливість відповідно швидкого контакту. Подорож Лясоти за пороги тривала 3½ місяці. Правда, він часто задержувався й відпочивав на шляху (назад він доїхав приблизно за два місяці). Але треба було врахувати небезпеку перед польською адміністрацією, яка могла затримати по дорозі, як це трохи пізніше сталося Хлопіцькому.⁹³⁾ За такий довгий час обставини змінялись, але дати на Січ нові вказівки було неможливо. Союз Священної Імперії з Військом Запорожським не міг склітися по тим самим причинам, що і з Персією — брак можливості швидкого порозуміння. Шіснадцятий вік, як висловився Матушек, був тим часом, коли широта і розсяг політичних інтересів сильно випередили технічний розвиток засобів комунікації і передавання думок на віддалу.

Можна думати, що й на цісарському дворі розуміли добру волю козаків та неможливість для них бути постійно в курсі політичної еклібрістики в середній Європі. Місія Даніеля Принца виглядає більше на вирахуваний дипломатичний тяг. Польща ображалася на цісаря за те, що понад її головою заключив угоду з її підданими, за яких вона уважала козаків. Цісар не хотів дражнити Речі Посполитої, бо міг надіятися, що вона таки приступить із ним до протитурецького союзу, тим більше, що сам Жигімон III виразно схилявся до прихильності Габсбургам політики. Напад козаків на Молдавію давав зручну можливість заманіфестуватись на зовнішніх буців то навіть ворожнечею з ними і тим змити зі себе пляму нелояльного поведіння супроти сусідньої держави. Але що це було про людське око свідчить уже обставина, що приймаючи Аарона в підданство рівночасно вислав Рудольф II йому листа, доручаючи порозумітися з козаками. Що цісар першого листопада 1594 сам ще не міг знати про подвиги Лободи в Цецорі і Ясах, справи не міняло: Австрія систематично працювала над обеднанням можливо більших християнських сил проти турків і не збералась приймати погрому Молдавії дуже до серця. Пізніше Рудольф II в повні задовільнівся виясненням козаків, які валили вину за цілій інцидент на несталість Аарона і ласково приняв Демковича з його місією, хоч вона явилася муштардою по обидві. Австрійське правительство готово було повірити навіть версії, що не Запорожці а інші козаки „об'єднані з польськими шляхтичами“ (*uniti con nobili Polacchi*) нищили Молдавію. Та це було очевидне спихання всеї відповідальності на Наливайка й Оришовського, які обидві відігравали у цім поході лише підрядну ролью. Воно походило певно від низової старшини і служило свідоцтвом, що служба цісареві і далі ще являлась для неї дуже бажаною. При такій обстоюнній добрій волі не диво, що козаки знов дістали від австрійського правительства ваохуту до співпраці зі зворохбленими проти Туреччини володарями і слідували їй.⁹⁴⁾ Наливайків, вже стільки цитованій лист виразно свідчить, що і весняну кампанію 1595 почали козаки на спонуку з Праги; на зимових лежах у Барі й Брацлаві відвідували їх, агідно з повідомленнями нунція Маляспіні, австрійські емісари.⁹⁵⁾ Цісар, очевидно, не

⁹³⁾ Додаток, № 13, 17, 18.

⁹⁴⁾ *Nugt i zaki XII, 29–30; K u l i s t II, 429–431* — видрукований тут „*Ratgraf z listu Demkowicza sekretika posła do Wołoch*“ передруковував, очевидно не зважуючи про це опубліковання *M a c y g e k, 12;* дипломатичну конвенційність цісарських скарг на козаків перед польським сенатом зображену вже *J z o r c e s c i ED II, 468 i 472; Grabowski, 388; Tentschlaender, 37–38.*

⁹⁵⁾ *B roel-Plater II, 215 „... abowiem za pisaniem do nas Jego Cesarskiej Mości . . .“; Sas, Przegl. powsz. 63, 1899 str. 199.*

хотів позбуватися вправного і на європейські відносини незвичайно дешевого війська. „Коли взяти на увагу великі фінансові труднощі цісарського двору, трудність зібрати найпотрібніші гроші для війська в північній Угорщині, настирливість з якою цісарські посли добивались і найдрібнішої допомоги від чужих володарів — тоді побачимо, що обіянка Хлопіцькому 15000 гульденів, а потім дальших 50 тисяч свідчить дійсно про незвичайні надії, які тоді покладались у Празі на допомогу козаків”.⁶⁶⁾

Поки точилися всякі дипломатичні переговори та підготовання до весняної кампанії, хазяйнувало козацтво на Україні, не дбаючи за розпуск шляхти. Дня 9 грудня бурхливо 1594 року явилається перед Іх Королівською Милостю депутатія лементуючих нобілів руських земель. Вони скаржились, що козаки діють ім шкоди гірше ніж турки та ще й прикриваються орлами найвищого володаря християнського світу. З козацького боку справу представляли не так драстично; про цю зиму згадав Наливайко тільки делікатно “i tameśmy się kopiom zastarcęc nie dali”. Але якраз наливайківці відзначилися під оглядом видушування стаїй та драч в мирних обивателів: 70 сільських отаманів князя Острожського і 5 його містечок — Костянтинів, Любартів, Острополь, Кузьмин та Красилів — присягали „на попалено тых маєтностей от Татарына и спустошенью от козаков“. Що з цих гріхів припадає саме на рахунок Наливайкових воїків ствердили, очевидно, не можливо.⁶⁷⁾ Відомо однак про перебування їх у Острополі в кінці лютого 1595, а з другого боку — на Лободу таких великих скарг відсутні не було. Той самий Острожський хвалить Запорожців, що „спокійно заховувалися у всім супроти мене і моїх підданих, окрім пана Лобода, прагнучи зі мною прязані“. Приятельський аспект статочного запорожського гетьмана супроти некоронованого володаря Волині не міг би врятувати княжих маєтностей від розсипаніх по окремих селях і фільварках козаків. І коли на їх грабунки і надукиття скарг не було, то це свідчить лише, що дисципліна у війську Лободи була вища ніж серед Наливайкової збиранини. Обставина, що інша шляхта скаржилася на козаків взагалі, цього ствердження не ослаблює. Безумієву фаворизував козацький провід панів австрійської орієнтації. На цю саму добу припадають подарунки Наливайка галицькому підчашому Тараїковському. Але краще здисципліноване військо роabіралось кого можна грабувати, кого ні, уважені збиранини, не дивлячись на тактику свого воядя, грабувала всіх.

Іх королівська мілість поставилася до скарг шляхти на цей раз дуже стօично. Справді сенат кусоче відповів на жалі цісаря з приводу кривди заподіяної Ааронові і вказав на те, що під австрійськими прaporами козаки викидають шляхту з домів і захоплюють королівські фортеці, але вияви невдоволення міродайних польських сфер цим і обмежилися. А королівський універсал шляхті у відповідь на лемент з приводу розігнання брацлавських судових років виглядав просто на крини...⁶⁸⁾ „dla odszukania i wehowania praw, szkod i majątnosci, takze pobicia i rozlania krwi ich, uprzejmie i wiernie wam tho zalecamy, których sumienia, roszadki i bieglosci dobrze swiadomi ieszczemy abyście im przed sobą stanc i thego Nalewaika y innych swowołnikow stawic kazali i kogokolwiek z nich do slawsy pilną inquisitio o herstach i iesliby iakąkolwiek otuchę i pomoc od kogo mieli, iako nasz tho zachodzi uczynili, a takowych buntownikow

⁶⁶⁾ Matoušek, 230.

⁶⁷⁾ Барвінський, ЗНТШ X, 19; Нигматзакі XII, 29—30; Вроel-Plater II, 215; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 8—9; Куліш II, 435; Volumina legum II, 357; Любартів — давня нахва Любару над Случею, вор. Słown. Geogr. V, 375 та Tomkiewicz, Roczn. Woł. II, 30.

⁶⁸⁾ Нигматзакі XII, 19—20; Куліш, Матеріали I, 20—21.

swowołników według zasięg ich karali i karac kazali..." В перекладі на трохи японичнішу і модернішу мову це значило, що

... волка тут властна овца
Не розбираючи лица
Схватить за шиворот и тотчас в суд представить".

Серед сенаторів не бракувало прихильників рішучих заходів і послання квартянного війська на Поділля. Але річ була в тому, що цього війська (воно стояло над Карпатами надіючись повороту татар) майже не було: старий Острожський слушно сумнівався чи 2000 жовнірів дадуть собі раду з 12 тисяч козаків. Квартяні остаточно не звалися взагалі.⁹⁹⁾ Пояснення для пасивності короля дав данцівська реляція з 11 січня 1595: вона повідомляє про результати нарад, які мав Жигимонт III у Прошовицях з кількома значнішими сенаторами, які каштеляном краківським Янушем Острожським, своїм новим улюбленицем воєводою люблинським Миколою Зебржинським і представниками міста Кракова. Звертає увагу, що всі відомі учасники наради (крім хиба воєводи краківського Миколи Фірлея?) належали до прихильників Габсбургської політики. Результатом цих сходин у пункті щодо козаків постановлено „не занадто суверо з ними поводитися, тим більше, що можливо в майбутнім буде потрібна їхня допомога“. Постановлено тільки писемно упімнути їх, щоби далі не сваюлили.¹⁰⁰⁾ Певне була така ухвала не без вважку з австрофільським наставленням короля. Характерно, що у Прошовицях не було упертого ворога Габсбургів першого сенатора держави великого канцлера та коронного гетьмана Яна Замойського. Для чого мала би незабаром знадобитися козацька поміч? Розрахунки на неї дуже нагадують міркування Лясоти щодо можливих внутрішніх заворушень у Польщі. З боку козаків видно теж неначе вихід назустріч королівським плянам. В кінці січня прислали вони до двору посольство, яке, чи не на відповідь на ті упімнення — вибачалося з приводу скарг, що були наплязли на їх поведінку. Рівночасно пропонували козаки королеві службу проти ворогів.¹⁰¹⁾

Підсумовуючи все це треба визнати, що взимку 1594–1595 відносини між правителством і козаками були зовсім не погані. Елемент покривдженості кресової шляхти не досягав королівських вух. Безрезультатними залишилися дальші алярми, які знилили у Кракові посланці з України, буцім то козаки йдуть на Київ. Їх прохання послати туди для оборони Жолкевського виконане не було. Король обмежився плятоничними обіцянками потягнути козацтво до відповідальності. Так само, хоч і вчинено суд над Хлопіцьким, який попався в руки органам влади, але й він знайшов незабаром можливість утекти.¹⁰²⁾ Відносини Жигимонта III до козаків мусили зіпсуватись аж пізніше.

Поїздка Демковича, як уже було згадано, запізнилась. Але навязані ним дипломатичні зносини продовжувались цілу зиму. Піддаючись цісареві мусів Аарон пообіцяти йому вступити в союз із козаками. З другого боку звелів Рудольф II і козакам йти на допомогу придунайським християнам. Аарон повідомив Запорожців, що готов забути заподіяні йому крив-

⁹⁹⁾ *Hystoria kozacka XII*, 21–22; *Kulisch II*, 432–433; *Sas, Przegl. powsz.* 63, 1899 стр. 63 зовсім голословно твердять, що тільки натиск квартянного війська змусив козаків знову залишити Поділля.

¹⁰⁰⁾ Додаток, № 10.

¹⁰¹⁾ Додаток, № 11; пор. теж повновластя волинської шляхти своїм депутатам відсім у справі поспромлення козацької сваволі; *Giebowski-Przezdziecki II*, 155; про зносини Жигимонта III з Габсбургами пор. V. Letošník, 293–314.

¹⁰²⁾ Додаток, № 17.

ди та запросив їх на свою службу, пропонуючи місячно по 2 угорських золотих на душу. Цю вістку приняла європейська суспільність так, немов би козаки по своїй волі розпоряджали молдавським господарським стільцем, і діставши від Аарона великі дарунки, знову інтронізували його. Дійсно господареві не залишалось іншого вибору, як тільки проявити великощність. Зірвавши з Портою він спалив за собою мости, зрубавши голови прибулим до нього сultans'ким послам і наказавши вистинати всіх турків у своїй державі (жовтень 1594). Тепер він потрібував сил для небезпечної війни. Правда, майже одночасно з ним довершив свій розрив із Царгородом господар волоський Михайло Хоробрий, а обом ім прислав допомогу Жигімонт Баторій герцог семигородський (формально до союзу з Австрією приступив він тільки в січні 1595).¹⁰³⁾ Та положення всіх трьох володарів було досить тяжке: їх землі оточувались майже довкруги турецькими володіннями (Угорський Низ, Сербія, Болгарія, Добруджа, південна Бесарабія). Розірвати ворожий перстень можна було наступом у бік Чорного моря. Для цього треба було здобути турецькі опорні пункти в тих краях. Вигодою союзників було те, що вони заскочили Порту несподівано, але таку несподіванку треба було використати як найголовніше. Не диво що й Михайло Хоробрий і Жигімонт Баторій навчерейми зверталися до козаків, запрошуючи їх до себе на допомогу. Переговори однак більше торкалися числа козацького війська та деталів заплати, а не принципової згоди. Що зимуючи на Поділліо відділя візьмуть участь у боротьбі з ворогами святого Хреста було для всіх відразу самозрозуміло. Очевидно запорожська старшина і далі розголосувала свій союз із Австрією. В першу чергу мусили козаки показати себе на найближчім і найбільші знанім воєнім театрі — у південній Бесарабії.

Воєнні дії почались уже зимио. Невеликі відділи козаків брали участь у шарахтах з татарськими вагонами. Джерела згадують за їх участь в успішній для Михайла сутічці при Шерпетешті (16 лютого).¹⁰⁴⁾ Але все це були лише дрібні поодинокі ватаги, які на власне ризико шукали найму в чужині. Головні козацькі сили в перших дінях лютого, після більше ніж двомісячного побуту в Барі, рушили не на Молдавію, а в протилежнім напрямку на Винницю і Брацлав. Цей рух викликав нову панику серед шляхти; побоювались навіть за Київ.¹⁰⁵⁾ Але так далеко козаки не пішли; страхи були видимо перебільшені. Вже 21 лютого повернули вони на „поле Білгородське“ про що Лобода повідомив князя Острозького. Як певне віправдання свого походу перед міродатними чинниками Речі Посполитої звучать козацькі вияснення волинському магнатові, що Аарон, розташувавши біля Лопушної, перегородив дорогу до Польщі татарам, котрі агромаджувались в районі Акерману. Туди під Лопушну мав козаків кликати і Михайло Хоробрий. Наливайко однаке цим разом не відразу пішов із Січовиками, а посунув до маєтку Острозького на Волинь. В кінці лютого опинився він у Острополі, який кілька днів сильно плюндрував. „Drogiego Kosińskiego Rani Bog na mleje przepuszczaj“ скаржився старий князь.¹⁰⁶⁾

¹⁰³⁾ Куліш II, 429—431; Нагітязакі III¹, 193, 199—200, 206, 224—225, 227 і 472—476; XII, 23—24, 26; Ізопресци ЕД II, 465; Масйтек, 6; Fessler-Klein IV, 28 підкreslila у заключенні згоди між Молдавією та Військом Запорожським теж значіння посередництва Семигороду; Goos, 226—235; Acte si fragmente I, 143 — називав як цифру козацької платні в липні 1595 по 6 талірів місячно на душу.

¹⁰⁴⁾ Нагітязакі III¹, 225—226 і 467 („sotto nome di Cosacchii passorono in Boggdania . . .“); Jorga III, 306.

¹⁰⁵⁾ Додаток, № 15; Куліш II, 431—433; Archiwum Sapiehów I, 100; S. a. s. Przegl. Powsz. 63, 1899 стр. 64 вважав, що козаки рушили на Молдавію під натиском Жолкевського та його киарцяніх. Це твердження не підтверде як слід джерелами.

¹⁰⁶⁾ Куліш II, 429—435.

Аарон пробував у лютому місяці 1595 облягати Тягиню, але врешті-решт обмежився тим, що поплюндував сколиці її та Акерману. В польських кругах мали відомості про поважні невдачі його в боротьбі за південну Бесарабію. Чи були вони правдиві, чи ні, у всякому разі одночасні успіхи Михайла Хороброго та прихід козаків їх впovні зrівноважили. Незабаром, ще у першій половині березня, прибув і Наливайко. Розгрив його зі Січчю продовжувався таким чином недовго, але він лишився симптоматичним, як ознака того, що бувший слуга Острожських почував себе вже певніше і міг розпочати свою еманципацію зpід зверхності Запорожжя. З минулорічних переговорів доводиться висновувати, що залежність ця була досить обтяжливою. Загальна чисельність козацького війська на Молдавії мусіла отже досягти цифри з осені 1594; Острожський рахував їх на 12000, інші джерела, розуміючи перебільшуючи на 15—16 і навіть 20 тисяч.¹⁰⁷⁾

Десь коло половини березня оточили значні козацькі сили з Лободою на чолі Тягінко. Місто було здобуто й зруйновано, але в замку турки тримались міцно. Обороняю фортеп'ю видимо з хистом і зручно родич татарського хана Ахмет. Приступи залога відбивали; „ale i'mi dobito i Tehinie, gdzie popiwszy się przupełni do szturmów“ писав Бельський про козаків, а данційський авт теж дає підстави здогадуватись якісні халепи при облозі. Згідно з іншими даними не мали козаки кріпосної артилерії і тому не могли розбити мурів. Облога затягнулася більше ніж на місяць; на допомогу, десь у перших днях квітня з'явилися семигородські та волоські відділи, але їх вони не поправили діла. Розуміється не всі козацькі сили з'явилися цею облогою. З листа Наливайка до короля видно, що з під Тягині рушив він на Акерман, поруйнував місто й знов нічого не вдіяв замкові. Звідсіля звернувся Наливайко під Кайлію, котру теж штурмовано „zamku mocno dostawali; jakożbyśmy byli i wzięli, byśmy się na niezgodę zazdrość wegetorskę i wołoską nie oglądali, która nam wszędzie i na przeszczodzie wielkiej była“ писав Наливайко і цим розкрив ті повні взаємного недовір'я відносини, які звичайно характеризують кожну коаліцію. Зате апостили і пограбували козаки всю південну Бесарабію та дельту Дунаю.¹⁰⁸⁾

Облога Тягині, хоч і тяглася на протязі мало не цілої весняної кампанії 1595, не перешкодила Наливайкові братися і за інші підприємства. Де находився весь цей час Лобода — точно невідомо. Великі відділи, очевидно січового козацтва, взяли участь у воєнних акціях Михайла Хороброго та семигородських полководців і то візначно більшим успіхом ніж облягачі Тягині. 22 березня збріні війська здобули штурмом Ізмаїл, де в їх руки попала велика здобич, особливо гармати. В місті залишилась залога з 2000 волохів. Десь коло цього ж часу здобуто недалекий Браїлів. Виключно козакам приписується погром татар і турків біля

¹⁰⁷⁾ Listy, 61—62; Куліш II, 429—433; Нигмізакі III¹, 225—228, 232; IV¹, 186—192; XII, 26.

¹⁰⁸⁾ Додаток, № 16; Нигмізакі III¹, 227—231; XII, 26, 40, 48; Acte si fragmente I, 138—141; Broel-Plater II, 216; Heidenstein X, 314—315; Bielski III, 1723; Вономо 143; Йога III, 306; про двоекратну облогу Тягині прямо говорить венеційський посол у Царгороді, але вже було вказано на непевність цього джерела (Нигмізакі IV¹, 201). Ці автети сповіщають і про падіння Тягині і про якісні великі морські та сухопутні операції донських козаків (Moscoviti) за які крім того ніде не чутно. Характер деякої правдоподібності мають дуже вже упerto повторювані Венеціянцем вістки про появу козацьких чайок на Чорвім морі як в осені 1594 так і на весну 1595, коли вони з'явилися перед Акерманом (Castel bianco che è all'intar del Danubio — знову переплутано або Дунай або Дністер, або Кайлію з Акерманом); там здобули вони 4 турецькі галери та нападало на місто (Нигмізакі IV², 186, 193, 199, 201).

Ісаакі та здобуття й спалення цього міста. 6000 мусульман мало нібито лягти трупом, а здобич обраховували у зовсім нереальних плянетарних цифрах — 200 тисяч волів та 400 тисяч корів. З того що Наливайків лист про цей видимо досить значний успіх мовчить можна його приписувати Запорожцям Лободи. Вище по Дунаю допомогли козаки вже в зими при виплюндуванні Гіршови, Силістрії, Рущуку та здобутті Нікополю. Поодинокі вагони перейшли на південний берег Дунаю та доходили до Балканських гір та Софії. Зокрема про козаків при цьому подавано, що вони обєдналися з болгарськими повстанцями проти турецького режиму. Не бракув оповідань і про їх звірства. Ще зимию 1595 відділи козаків та семигородців вдерлися до татарської Добруджі й мали примушувати татарських жінок їсти їхніх власних засмажених дітей. Рівночасно однакче в результаті цього походу звільнено з неволі буцім то аж 4000 християнських невольників.¹⁰⁹⁾

Як подає Наливайко, взаємна зависть союзників довела до розпаду коаліцію. Зрозуміло, що минулорічні порахунки козаків із молдаванами лишались занадто свіжими в памяті одних та других і взаємна присяга на вірність, яку склали союзники перед початком походу на Тягинській полі помагала не багато. Десять коло Великодня відділились козаки (а може лише наливайківці) від румунів і святами відночивали в долині Ялпуту. Православний Великдень припадав того року на 20 квітня; після подався Наливайко знову на Поділля улаштувавши свою головну квартиру на цей раз у Пикові. Закордонні звіти оповідають справу інакше. Недовір'я й підворлийсьтво палувала також і між поодинокими господарями. В перших днях травня угорська гвардія Аарона сама арештувала його а на господарський стілець посадила одного з воєначальників Стефана Розвана, з походження цигана. З козаками новий господар договоритися не вмів або не хотів і вони повернули додому. Ця остання вістка принаймні не зовсім підтверджується: багато козаків залишилось не лише в війську Михайла Хороброго а навіть у Розвана.¹¹⁰⁾ З кінцем травня рахували їх на Волошині 7000 і це мусіли бути в першу чергу Запорожці, бо вся армія Наливайка находилася в цей час на Поділлі. Козаків згадувалось і в дальших боях Михайла Хороброго з турками літом 1595; брали вони участь і в прославленій румунською історіографією баталії при Калуѓарені 23 серпня.¹¹¹⁾ Сам Лобода, після скинення Аарона, мав вибратися на татарські землі, отже кудись до берегів Чорного моря. Відомість, що козаки коло цього часу опанували Очаків розуміється непідтверджена, але вона приблизно вказує ті околиці, куди обернулась воїновничча енергія низового лицарства. У всякім разі на Україні про якісь значніші їх сили аж до кінця літа нічого не чути. Лист Саська до старости камянецького Яна Потоцького, датований з Пикова 3 серпня дозволяє думати, що допіру тоді знайшлася на Поділлі знову більша кількість січовиків.¹¹²⁾

¹⁰⁹⁾ *Hurmuzaki* III¹, 109, 230—234, 499; III², 95, 99, 101, 109, 112; XII, 26, 40, 45—48; *Acte si fragmente* I, 130; вістка про здобуття Брайла в початку грудня 1594 (*Acte si fragmente* I, 130) передчасна; тоді певно лише виплюндувано околиці міста; *Broeil-Plater* II, 216; *Kulisch* II, 435; *Makushew* Сл. сб. III, 3—4; *Hüver* IV, 387—388.

¹¹⁰⁾ *Hurmuzaki* III¹, 109, 112 і 409 — Лобода з 11 тисячним військом „si trova alli confini de Tartari; *Hurmuzaki* XII, 26 і 47; *Broeil-Plater* II, 216; *Archivum Sapiehów* I, 113; *Bielski* III, 1732; козаки згадуються напр. при здобутті Нікополю, яке *Jorga* III, 306 датує днем 10. червня.

¹¹¹⁾ *Jorga* III, 311; *Masýrek*, 6.

¹¹²⁾ *Listy*, 63; *Acte si fragmente* I, 142; *Jzopresci ED* II, 492; Лобода появляється тільки десь у другій половині серпня знову на Поділлі, пор. *Bielski* III, 1729; про захоплення козаками Очакова говорять *Jorga* (*Studii critice*, 210—211), але він спирається при цім тільки на дуже непевну венеціянську реляцію. Якесь захоплене

Результати союзної кампанії в весни 1595 здійснились на перший погляд близькими. Їх війська переходили без перешкод у всіх напрямках великих общин земель над нижнім Дунаєм. Але майже всі значні фортеці залишилися у турецьких руках: Відін, Джурджя, Сілістрія, Гірсова, Кілія, Тягня, Акерман забезпечували і дальнє контролю Порти над лініями Дністра та Дунаю й лишались опорами її панування. Влада господарів над ровсяглою територією без фортець лишалась зовсім ефемерною; вона могла бути втрачена знову ще скоріше ніж здобута. Воєнні підприємства християн вилились у звичайні грабіжні походи більших розмірів. Семигородці, волохи, молдаване чи козаки — всі в однаковій мірі не виявили здібності до систематичної обложкої війни, котра в тодішній стадії воєнного уміння єдина могла забезпечити тривале опанування території. Козакам з цього робити закиди доводиться ще найменше; вони йшли в чужу країну для здобичі і під цим оглядом могли пишатися повним успіхом. Але все таки доводиться сконстатувати слабе технічне заохочення їх, яке виявилось у браку важкої артилерії при облозі Тягні. У їх спільніків справи однаке теж не стояли краще; протине, поміж ними мусили козаки ще виділятися своїми боевими якостями. Інакше годі собі пояснити, чому такий видатний у воєнних справах володар як Михайло Хоробрий дбав позиціяти собі їх допомогу. Лист його до Війська Запорожського в весни 1596 наглядно свідчить, яку вагу покладав волоський господар на його поміч. Цей звязок Михайла з козаками потягнувся і після Солоницької катастрофи аж до гетьмана Самійла Кішка, коли січова політика зовсім змінилась.¹¹³⁾

Першим виразним наслідком весняної кампанії був повний розрив Наливайка зі Січчю. Минулого року від закордонними політичними чинниками переговорювало Запорожжя і вже від себе трактувало далі з Наливайком. В результаті весняних маршів по румунських землях мали ширші маси козацтва змогу прийти у безпосередню стичність із чужими володарями. Підприємчивий кондотієр очевидно використав обставини, щоб через голову запорожської старшини вступити в переговори з володарем семигородським, а можливо і з самим цісарем. Принаймні Наливайко твердив, що виїхав він на Угорщину „за pisaniem do nas od cesarza Jegomości chrześcijańskiego“.¹¹⁴⁾ Такі самостійні переговори, а надто цісарський лист, розвумівся сильно скріпили його становище. Дарунок ерцгерцогської корогви був з боку Габсбуртів признанням певної відрубності Наливайка, з яким можна було пактувати окремо. Його амбіції почали вже сягати начальства над усіми козаками і підпорядкування собі Війська Запорожського. Десь у другій половині травня виїхав він мимо Сучави, крізь Косів та Бистрицю до Семигороду. Європейські звідомлення подавали чисельність його війська на 5 навіть 9 тисяч, але певне більші до правди вістки московські, що рахували наливайківців на 2 тисячі.¹¹⁵⁾ Про їхні подвиги на угорськім театрі війни не чути багато. Відомо, що прихід козаків ви-

козаками у Турків місто названо там „Ossai“, але нічого не вказує на те, що цю назву можна би застосувати до Очакова. Скоріше мають всі дані документу цікі недостовірності (Нагірнізакі IV¹, 201).

¹¹³⁾ Listy, 76—77; Neidenstein XII, 352; варто згадати, що може мимоволі виявлятися Михайло Хоробрий союзником козаків і від час війни з Річчю Посполитою 1596 р. З огляду на його ворожечу до настаявленого Замойським молдавського господаря Могили не міг Жолкевський випести і вжити проти козаків тих польських військ, що стояли в Молдавії (Listy 69—70).

¹¹⁴⁾ Groei-Platen II, 216.

¹¹⁵⁾ Groei-Platen II, 218; Nagirnizak I¹, 240; III¹, 138; XII, 72, 76—77; Памятники II, 294, 368—369, 379; Neidenstein XI, 327 — згідно з нашими даними проходили наливайківці біля Токаю.

кликав серед семигородців паніку, бо населення приняло їх за татар. Їхні грабунки в околицях Кежмарку мали на деякий час унеможливити вносини з цим містом. Для кінця XVI століття це було би в порядку річей для кожного війська. Козацький ватажок сам висловлювався більше з фасоном, мовляв служив він „*na żadne pieniądze, tylko z samej naszej chęci guscerskiej czas nie mały*“.

Знаючи стан тодішніх австрійських фінансів можна легко повірити, що йому не заплатили, але агіто з іоняттями людей жуючих з війни, тим більше чулися вояки в праві винагородити себе самі. Інтересніші відомості про переговори Наливайка з ерцгерцогом Максиміліяном — про них згадувано вже у попереднім розділі. Сам він свідчив, що повернувся з Угорщини, ствердживши інтриги сювані проти його королівської величності. Але вже нераз згадувалось, що лист цей писаний з виразною метою очистити себе від усіх закидів. Носив же рівночасно Наливайко у своїм таборі корогву подаровану Максиміліяном. Амбітний кондотієв давав оферти на всі сторони, чекаючи де клюне і де вдасться найвигідніше примостигтися.¹¹⁶⁾

Другим наслідком весняної кампанії 1595 було очевидне охолодження січової старшини до цісарської служби; його можна виразно простежити саме в часі, коли відносини Наливайка з Австрією нібито затиснюються. Ріжкі джерела вказують на погіршення відносин поміж Запорожкам і наливайківцями, але годі бачити в цьому причину розриву з цісарем.¹¹⁷⁾ Розриву взагалі не було: скоріше всього обидві сторони повільно переконувались у неможливості взаємного звязку і керуючись своїми близчими інтересами починали шукати вигідніших для себе партнерів. Регулярний обмін послами був неможливий, а з тим і координація взаємних зусиль; вже погромом Молдавії в осені 1594 належав до таких непорозумінь. Самі чутки про воєнні дії доходили до союзника зі спізненням у кілька місяців. Часто були вони взагалі неправдиві, але спростовувати їх не було можливості. Характерне під цим оглядом повідомлення, що його паредавав З жовтня ерцгерцог Матвій з Грану, буцімто козаки разом із Замойським вдерлися до Молдавії, вигнали Розвана, а настановили нового господаря.¹¹⁸⁾ Ерцгерцог з точки погляду австрійських інтересів означав таке поступовання як шкідливе (*schädliche Vorhaben und Pratica*) і розуміється імперське правительство мусіло витягти з цього свої консеквенції. Тим часом це була, як іще буде показано, неправда. У поході Замойського козаки участі не ваяли. Як клейнод продовжуvalо Військо Запорожське зберігати ціарські корогви, але близчі справи непідклично відтягали його увагу від далекого ціарського мавстату.

Запорожська політика від літа 1595 обертається в сторону ніби налагодження добрих відносин із Річчю Посполитою. Довгий зимовий побут на Україні видимо принав до вподоби козакам — вони явно засмакували собі лежкі на теренах Речі Посполитої. Головна маса жадного здобичі вояцтва щораз більше переливається на Волинь, Київщину й далі на північ у Білорусь, побираючи стації, легковажачі шляхетські привилей і не турбуєчись боротьбою з ворогами святого Хреста. Вже весною загон Пороуса замість іти до Молдавії розгосподарився над нижньою Прип'яттю.¹¹⁹⁾ З титулу

¹¹⁶⁾ Нагітизакі XII, 107; цікво, що якісь звязки з козаками зберіг Максиміліян і пізніше, навіть у часах після Солониці. Ще від часів свого остаточного формального зревчення в претензії на польську корону („*juratamentErgänzungsbld.* IV, 273).

¹¹⁷⁾ Памятники II, 294; Heidenstein XI, 327.

¹¹⁸⁾ Нагітизакі XII, 115.

¹¹⁹⁾ Арх. Сб. VII, 64–65; Грушевський, ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Listy, 89.

„запорожського гетьмана“ яким підписувався Погоус не видно, щоб він признавався до якого будь епархічного зв'язку з іншими козацькими організаціями. Де далі таких свавільних, на власну руку діючих, загонів ставало все більше; такий оборот справи мусів довести до конфлікту з польською державою. Але козаки, представляючи всі лежі й побори як свов право, як платню належну Ім за їх воєнні послуги старалися затримати супроти вищих державних діянітарів (вже й противабурської орієнтації) тон покірної улегlosti... „prosimij, nieracz WM. nasz Msciwij Pan na nas zało obrazać. A chleba soli wtłjm tu kraju zabraniacz nieracz, gdijzechmij nie jest przeciwni zwierzchnosci Jego Król. Mci naszego Msciwego Pana, tudzież iż rokazaniu WMci“ писав Лобода канцлерові Замойському.¹²⁰⁾ Той самий дух вів і в листів інших козацьких проводирів. Слідом за Січчю цю ж політику пробував почати Наливайко ще прибавляючи запевнень у вірності й віданості і навіть даючи зрозуміти, що дасть себе вживти проти Запорожжа. Рівночасно однак бутне і певне своєї сили козацтво не вважало потрібним дуже рахуватися в дійсності з тими самими магнатами, яким посыпалося покірні листи. Довго втриматися ця політика не могла.

На оферту Запорожців ворожому до них канцлерові виглядав той маловідомий похід Лободи на татар з літа 1595. Подібним запобіганням треба вважати відомості про пляни орди, що посылав Замойському Сасько.¹²¹⁾ Та ще рівночасно прийшло до дальших терп'ї. Скориставшись відходом Наливайка на Угорщину вмусив у кінці травня Жолкевський на чолі коронного війська місто Брацлав до капітуляції перед своїм старостою Струсем. Міщене видали його підстарості Станиславові Ястремському замок з гарматами й припасами. Вимушена покора лишилась хвилевою. З повертаючими з Молдавії козаками знову заланувало у Брацлаві народовластя під проводом все того ж війта Романа Тиковича, який на весну слідувального 1595 року, під час наступу військ Жолкевського заплатив за свою уперту завзятість життям.¹²²⁾ Ще вирааніше виступив розлір між тоном козацьких листів та їх самовольною поведінкою під час осіннього походу Замойського на Молдавію з ціллю інtronізувати там ставленника Польщі Єремію Могилу. Канцлер діставши несподівано 15 серпня вістку, що татари переправилися через Дністер коло Акерману, закликав до помочі проти них Лободу. Та козаки домагались наперед грошей і сукна, тоді як Замойський уважав, що вони своєю службою мусять собі взагалі спершу заробити прощення за свої свавільства. На це вони не пристали „bo nieufali Kozacy naszym“, як визначив польський хроніст. Лобода лишився спокійно на Поділлі і тільки згодом, коли поляки вже вйшли на Молдавію, посунувся і собіж туди та почав плюндрувати околиці Тягині. Зокрема сильно мав потерпіти Оргїв. Але Замойський виступив рішуче і пригрозив трактувати козаків як вороже військо; щоб не доводити до одвертого розриву ці останні знов вернулись назад.¹²³⁾

Так само і Наливайко вертаючись з Угорщини десь у кінці серпня або на початку вересня послав Замойському до Молдавії листа, пропонуючи свою допомогу. Але той від пропозиції відмовився, маючи на увазі більше дипломатичну акцію. Пройшовши мимо Львова, Наливайко скерував своє військо на Луцьк, з якого взяв великий окуп, а звідтіля знову вернувся на Поділля. На цей час — ранню осінь 1595 — припало спустощення Шаргороду і інших надгрянічних маєтків канцлера, які сучасники

¹²⁰⁾ Listy, 65—66.

¹²¹⁾ Heidenstein X, 316; Bielski III, 1728—1739.

¹²²⁾ Антонович, КС 55, 1896 стр. 2—5; Listy, 73—74.

¹²³⁾ Script. reg. Pol. VIII, 117; Нигмізакі III, 141—142; Heidenstein X, 319; Bielski III, 1729.

приписували спеціальному озлобленню козаків проти Замойського.¹²⁴⁾ Навряд чи слухно: скоріше були це звичайні лежі, право на які приписували собі козаки. Очевидно до поправлення відносин вони ледве чи причинилися. А вже коли Наливайко, поповнивши свої ряди новими добровольцями, улаштував величезний грабіжний похід через цілу Білорусь — Слуцьк, Копиль, Бобруйськ аж до Могилева, коли Лобода захопив Овруч і рушив на Волинь а Шаула розгосподарився на литовськім Задніпров'ю то збройна протиакція Речі Посполитої стала необхідністю (кінець 1595).

Таким робом не дивлячись на куртуазійну переписку весь час у тягу 1595 року козацько-польські стосунки погіршувались. Право лежі і поборів з населення мало не на всіх „руських землях“ Речі Посполитої, яке присвоювало собі козацтво, видавалось урядовим кругам незвичайним зухвалиством. Вже в кінці лютого, коли до Кракова прийшла перебільшена вістка про рух Лободи й Наливайка на Київ, обіцяв король наказати Жолкевському переїздити ім у цьому і покликати до суду тих, що підтримували козаків.¹²⁵⁾ В літі долучилася до цього безвіслидна експедиція Жолкевського на Брацлав, в осені — сплюндрування Шаргороду, зимою контрибуції та грабунки на північній Україні та на Білорусі. Підписуючи договір із кримським ханом під Цецорою 21 жовтня 1595, Замойський вже урочисто проголошував „Z stroną kozaków pokazało się to, że są Kotonie polskiej szkodczy, iż siła majątności poddanych Króla Jego Mci poszkodzili, dla czego ludzie i wojska Jego Kr. Mości na nich pojdu“.¹²⁶⁾

Фатальною для козацтва була обставина, що воно не зуміло стати організаційним цементом для протиляхотських елементів. Зокрема на покоазаченні Україні, на такому Поділлю, були дані улаштувати трівкий новий суспільний лад. Але в масі були козакам такі ідеї чужі. Серед них покутувала ще та сама філософія, що й у вісімдесятіх роках XVI століття „поки жита поти й бита“. Козаки хотіли прогодувати себе, але не уяснили як слід своїх обов'язків супроти країни, що їх годувала — дати їй лад і безпеку. І тому їх побут на населених землях виливався в ряд розбивацьких нападів на мирні господарства. Серед них видимо не було ні одної видатнішої постati з ширшим політичним світоглядом, яка бумілав одушевити вояцькі маси ідеєю вищою ніж погранична жандармерія, яку профектував Наливайко.

Прихильний Габсбургам Жигімонт III побажливо дивився на козацькі лежі, поки вони являлись лише коротким відпочинком війська чинно заангажованого на допомогу цісареві. Але коли ці лежі ставали все довші й прибиралі щораз більші розміри, а рівночасно участі в боротьбі з невірними ставало все менше, то остаточно мусило королівське правительство виступати в обороні країни й устрою, з яким воно було звязане. Можливо змінилися і пляни, котрими керувався Жигімонт III зимою 1594—1595. Так дійшло до конфлікту закінченого різнею на Солониці.

¹²⁴⁾ В ғ о е ғ - Р ɪ a t e r II, 216; АЮЗР III, № 23; Памятники II, 294, 368—369, 379; Bielski III, 1743; Воинопис. 146—147; Słown. Geogr. XI, 802; S a s. Przegl. Powsz. 56, 1897 стр. 86 висажає, що Замойський завернув в Молдавії в першу чергу для того, щоб уникніти Наливайка.

¹²⁵⁾ Додаток, № 15.

¹²⁶⁾ R u l a s k i, PN i I, 30, 1011 стр. 140.

III. Козацька держава Задніпров'я.

Особа титулярного київського католицького єпископа Йосифа Верещинського, насправді резидуючого у Хвастові, вже давно притягала до себе увагу дослідників. Завдяки тому, що він сам склав невелику історію свого роду, відоме його походження а недавно спольщеної української шляхти на Холмщині. Допіру лише його батько вихованій був у католицькій вірі.¹⁾ Родовим гніздом сім'ї, що належала до гербу Корчак було село Верещин Володавського повіту. Народився майбутній єпископ мабуть у рр. 1532 або 1533, освіту побирає у Красноставі, а після закінчення школи висвятився. З 1579 року став Верещинським каноніком холмської капітули у Красноставі, а 1581 ігуменом монастиря Бенедиктинів у Свєчкові над Вислою.²⁾ Кляштор був невеликий, за часів Верещинського було в ньому 13—15 монахів, але він посідав досить багаті маєтки на Келеччині та Холмщині. Вже тут відзначився новий ігумен великою рухливістю й енергією, хоч його заходи і не завше припадали до вподоби братії та сецехівському міщанству.³⁾ Цікаві зокрема воєнні замашки ігумена: він обвів монастирські забудовання солідними мурами та забезпечив грошеві суми для відливання гармат. І вже тут вперше проступило характерне для Верещинського зміщення турбот за суспільні справи зі задоволеннем особистої амбітності. Відліті за його фундацію, зрештою зроблену в монастирських засобів, гармати мали носити на собі герб Корчак, а після його смерті мусіла братія кожної середи відправляти по нім „вотиву“.⁴⁾ В 1589 році призначено войовничого ігумена нареченим єпископом київським — це була його нагорода за підтримку Жигімонта III і Яна Замойського в часах безкоролів'я після смерті Стефана Баторія.⁵⁾ Вона давала Верещинському право на сенаторське крісло, але сама по собі католицька церква Кіївщини знаходилася в оплаканім стані: тільки в самій метрополії над Дніпром був оден костелик ордену Домініканів з двома монахами при ньому, а доходи єпископії, малі й непевні, полягали передовсім у медовій та звіринній данині. Більше не було в епархії нічого, а байдуже до католицтва місцеве населення та постійні вайзи татар ще крім того не полекшували управління цею. Зрозуміло чому попередник Верещинського Яків Воронецький сам зрікся цього єпископства і чому Жигімонт III окре-

¹⁾ У творі „Wizerunek naksztalt kazania uczyniony, o wzgadzie śmierci i świata tego niedzielnego, a o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ в „Pisma treści moralnej“, 111—116; зреферовано цю історію богато разів м. н. в „Pisma polityczne“ стр. III—IX; K. Szajnoch, Jak Ruś połszczała. Szkice historyczne IV, 173—190; A. Стороженко, в КС 44, стр. 204—211; Площанський, 149—150; W. Lipiński, „Z dziejów Ukrainy“ 54—67; А. Стороженко в Сб. ст. I, 3—9; пор. теж Несецький IX, 278—279 та Акти Виленської Археограф. Комісії XIX. вид. В. Площанського, Вільна 1892 ст. XCIV.

²⁾ Стороженко, КС 44, 1894 стр. 218 і Сб. ст. I, 9—16; натомість Тигорowski „Pisma polityczne“ стр. X і Масієвский III, 408 відносять іменування Верещинським каноніком холмським до часу перед 1577, спираючись на його власні свідоцтва в проповіді „Kazania dwa przy przyjmowaniu świątostwa na dzień zadtusny“ видену у Ноłowiński, Kazania Józefa Wereszczyńskiego. Петербург—Могилев 1854.

³⁾ Стороженко Сб. ст. I, 17 і далі; Gocki, 68—70.

⁴⁾ Gacki, 20—21, 113, 276—280; Стороженко, Сб. ст. I, 22.

⁵⁾ Дійсним єпископом стан Верещинський 1592; Помер, як стверджує Стороженко Сб. ст. I, 49, в початках 1598 (пор. Zr. dz. XXI, 26). Давніша література за Несецьким клала його смерть в 1599 — так Туровський „Pisma polityczne“ стр. X і навіть сам Стороженко у давнішій праці „Киев триста лет назад“ КС 44, 1894 стр. 204.

мо просив папу Сикста V залишити за Верещинським надалі також і свєщеницький кляштор з його багатими доходами.⁹⁾

Новий слуга святого Петра на українськім пограниччю був не з тих, що відстрашенні небезпеками зрикались би свого посту. В Верещинському було щось від ренесансового прелата, бурхливої й діяльної вдачі наскрізь перенятої світськими та культурними інтересами. Годі його запідохрити в нещиріх релігійних почуттях, але з ними зеднувалась далекодуха толерантія, яку польські автори часом виясняли як „гаряче й уперте привязання до Русі“.¹⁰⁾ В останнім десятиліттю XVI віку це вже ставало рідкістю. Розуміється справа матеріального забезпечення епископії грава визначну ролю. Заслуговув під цим оглядом на увагу колонізаційна діяльність Верещинського: містечко Хвастів, названий „Новим Верещином“, села Чорногородка й Плісін над річкою Унавою притоком Ірпеня, далі Дорогинка, Велика і Мала Снітинка завдачують йому своє повстання або зновузаслення.¹¹⁾ Не обійшлося і без неминучих у шляхетськім побуті сварок та вбroyних розправ зі сусідами. В околицях Хвастова відібрав Верещинський збройною рукою у земян Макаревичів нібито єпископські землі. Але коса нашла на камінь, коли єпископ посварився з князем Кириком Ружинським. Цей останній, відомий завадіяком, пограбував костел та мешкання Верещинського у його столиці Хвастові.¹²⁾ Мав київський єпископ якісні непорозуміння і з могутнім князем Острожським та з київськими міщанами.

Ані інтенсивна колонізація, ані чвари зі сусідами не були серед креїсового маїнатства чимсь надавичайним. Ренесансове заłożення вдачі Верещинського виступало виразно аж коли сполучити його кипучу пограничну діяльність з широкими літературними і взагалі культурними інтересами та з виразним нахилом до політикування. Ще як свєщеницький аббат підпорядковав Верещинський матеріально поета Кльоновича та зробив фундацію на користь юридичного факультету Ягеллонського університету в Кракові.¹³⁾ Ряд виданих друком проповідей здобув київському єпископові тривальне місце в польській літературі, при чому особливо давніші дослідники підкреслювали його гарну польську мову.¹⁴⁾ Для своїх робот виснував він

⁹⁾ Стороженко Сб. ст. I, 23—28 та „Стефан Баторий...“ 260—262; Roll e, 85—86; в літературі традиційно посторонялося твердження про добровільне зрешчення Воронецького. Але не можна не вгадати, що цей останній являється одним із найгарячіших прихильників Габсбуртів та Максиміліана, тоді як Верещинський робив карієру на вірності партії Жигімента III та Замойського.

¹⁰⁾ Tagiewski II, 91 і Przegląd Polski X, 1872 стр. 5: порівняв Верещинського з папою Юлієм II; E. Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661.

¹¹⁾ АІОЗР VI¹, 261—263; E. Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661 і 757; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 і Сб. ст. I, 30.

¹²⁾ АІОЗР VI¹, 258—261; Зг. дз. XXI, 26; Rulikowski, Słown. Geogr. I, 661; Стороженко, КС 44, 1894 стр. 222—223 та Сб. ст. I, 31; він-же, О существовании в Киеве латинских храмов. Чтения ОНЛ 19, 1906 стр. 18.

¹³⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 33—34 і 43—48; Gacki, 20, 90, 156, 235—236 і 276—280.

¹⁴⁾ Siarczyński II, 301—302 (а за ним Miecherzyński II, 167) ставили його між Бялобжеским та Скаргою; Maciejowski III, 408 характеризував Верещинського як другорядного письменника „tego mu atoli odmówić nie można, że z wdziękiem, że z powet ozdobnie pisał“; Bartoszewicz, Historia literatury polskiej Dzieła I, 376 . . . potrzeba zaułotować o Wereszczyńskim, że był to pisarz, co ślicznie wlaďał językiem. Bliski jest pod tym względem Reja, którego jednak przewyższa wykształceniem naukowem“. Дуже гостро вагомість оцінив хвастівського прелата Брікнер, закіндаючи йому пляйті в Рей (Geschichte der polnischen Literatur, Leipzig 1901 стр. 101 „als literarischer Rauhritter den alten Rej ungestraft plünderte“); Grabowski, 219 — вавивав проповіді Верещинського загальню-приступними, але заперечув їм образовість та свіжість. Наїновіші праці взагалі не привносять сувереної критики Брікнера. Пор. T. Grabowski, Historia literatury polskiej od początków do dnia dzisiejszych I, 136.

навіть окрему друкарню у Хвастові. Повний список творів Верещинського з рр. 1572—1597 подали Туровський та Стороженко і нема можливості його перевірити: обидва списки начисляють по 17 назв, але назви ці ріжні. Книжки-ж самі, друковані в Кракові у Андрія Шотроночика або у власній хвастівській друкарні представляють сьогодні собою такий бібліографічний раритет, що виникали навіть сумніви, чи всі названі праці дійсно існують.¹³⁾

Інтересно порівняти дійсно дуже гладкий і плинний польський вірш Верещинського з його неяграбною спробою віршувати в тодішній українській літературній мові. Заохочуючи німецького цісаря, короля польського і царя московського до спільногого походу на турків видрукував він римовану присяту на московський герб — святого Юрія на коні:

„O Ty, Wieliki Kniaziu Moskowski proswitny
I tobou się opiekaiet CZAR nebestny
Bo tebe on osmotrył Herbom wilni buinom
Nahim młodocom bez uzdy na koniu bystrom“.

Для порівняння польські вірші з того ж твору:

„Gdyby się też Kozaci posłali do Tauryki
Pewnieby im tam przedko pomylili szyki...
Wszak on Kozak przeważny Wiśniewiecki miły
Nie raz Taurykę burzył, midlił Tatarskie siły...“¹³⁾

Констатуючи у Верещинського багато симпатій до козаків та взагалі гарного відношення до України й її населення, доводиться ствердити, що в культурнім відношенню київський єпископ належав до той освіченої верстви українського суспільства, котра вже зовсім засимілювалась з Польщею. Польська мова була для нього рідною й найзручнішою оскільки ходило о вищі духові творчість.

Для цеї роботи інтересніші твори Верещинського як політичного мислителя. Таким він був у першу чергу. Стороженко вважав, що лише переїзд зі Сецехова на Україну в 1589 р. та знайомство з тутешніми негодами розвинуло у єпископа бажання своїми проектами допомогти цій землі. Але вже „Reguła to jest nauka albo postępek dobrego życia Króla każdego Chrześcijanskiego“ заявилася 1587, а в слідуючому 1588 році латинський її переклад, зроблений Кльоновичем. Верещинський пілатив таким робом данину модній у Європі XVI століття літературі вказівок монархам як жити й правити. Помимо дидактичного заложення — твір цей у значній мірі політичний. Очевидно публичні справи втягли в свою орбіту єпископа вже трохи раніше, в часах безкоролів'я.¹⁴⁾

Охота до політичних прикладів та порівнянь пробивається у цього слуги святого Петра навіть і в його писаних проповідях морального змісту. Так у „Gościniec pewny pieromierzym moczygębom a obmierzłyム wydmiukiem świata tego do prawdziwego obaczenia a zbytków swych pohamowania“ направленім проти піянства, присвячує Верещинський виразну увагу тим випадкам, коли через непомірне пиття гинули царі й дер-

¹³⁾ Пор. Г. Kotwitz, Literatura polska od poczatków do wojny światowej, 2 вид. I, 244; Корбут сумірюється в існуванню „Excystarz“, очевидно не знаючи, що Стороженко видав цей твір Верещинського у Сб. ст. I, 35—137; вже більш увасаднений сумнів щодо „Robudka“ хвастівського видання 1598. Стороженко теж не подає її у своїх списках.

¹⁴⁾ Стороженко, Сб. ст. I, 145 i 156 (Excystarz).

¹⁵⁾ Pisma polityczne, 79—178; Стороженко КС 44, 1894 стр. 227; Сб. ст. I, 23; Mechelczyński I, 554—555.

жави. Перечисливши ряд прикладів зі Святого Письма (Бенадаб король сирійський, Балтазар, Голоферн, Симон князь жидівський, Ірод) цитує автор Сенеку: „Rozmyśl jedno sobie jakie upadki sprawiło pospolite opisłtwo. To narody męsne bardzo i waleczne nieprzyjaciolom poddało. To mury obronnych miast przez wiele lat trzeźwością od nieprzyjaciół obronione nieprzyjaciolom otworzyło. To narody zuchwałe, i rozkazania niecierpiące, pod panowanie inszych poddało. To niezwyciężone wojska winem tylko uskrotniło”.¹⁴⁾ У „Wizerunek na kształt kazania uczyniony: o wzgardzie śmierci i świata tego nędnego, tudzież też o chwale onego wdzięcznego a wiecznego królestwa niebieskiego“ розводиться Верещинський про опіку Божу над людьми простими, що завдяки Йі поставали володарями. Як ілюстрація служать відповідні легенди славянських народів (Земовіт, Пшемисл).¹⁵⁾ Але велика частина творів київського єпископа присвячена виключно справам політичним.¹⁷⁾

Найбільшу турботу Верещинського творила справа оборони України та свого єпископства від татарських нападів. Для цього неятомно виробляв він проект за проектом у діапазоні від оселення на пограничних пустырях малтьських рицарів або козаків і аж до пропозицій загального хрестового походу в союзі з цісарем і Московчиною та апеляцій до турецького султана перейти на християнську віру.¹⁸⁾ Часом пляни київського єпископа мінялися, принаймні остильки, що він починав роздумувати над необхідністю оборони України, як від натиску Ісламу, так і від експанії з боку Московщини. Такі роздумування мали підставу, бо Москва дійсно втягнула в кліні на українські землі майже під брами Київа, а крім того Верещинський претендував на Моровійські ґрунти коло Остра, які мали належати до Київського єпископства і які забрала Москва. Розуміється як широка і довга Річ Посполита, ніоден поважаючий себе шляхтич не міг дарувати такої шкоди. В уяві Верещинського явилось захоплення Моровійська, природньо, загроюю цілої держави „...niezadlugo tego czekać (czego Panie Boze uchowaj), ze wszystka Ukraina wespolek i z koroną polską, pewna jest przyszłego niebezpieczeństwa swego“.¹⁹⁾ I з характерною великудуністю обивателя Речі Посполитої, радого дарувати

¹⁴⁾ Pisma treści moralnej, 23.

¹⁵⁾ Pisma treści moralnej, 89—91.

¹⁷⁾ 11 і 17 вичислених Туровським, однаке лише 8 із того ж числа писань Верещинського наведених Стороженком (Сб. ст. I, 61—68).

¹⁸⁾ Про це вгадує Кльонович: „Wyjatek z dedykacji Sebastiana Klonowicza: Ujmowanie reguły św. Benedykta ks. Józefowi Wereszczyńskiemu „Pisma polityczne“, 181 ta Tarnowski II, 98—118.

¹⁹⁾ „Publiku Księcia Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bożej biskupa kijowskiego, a opata siedleckiego. Ich M. rzecznoposp. na sejmiki przez list objasniona, tak z strony fundowania Szkoły Rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżaków według reguły maltejskiej, w sąsiedztwie z pogany i z Moskwą na wszystkim Zadnieprzu, dla snadniejszego ochronienia koronnego od niebezpieczeństwwa wszelkiego“ Pisma polityczne, 2; крім цеї праці видав ще Туровський слідуючі політичні трактати Верещинського „Sposób osady nowego Kijowa i ochrony nigdy stołice księstwa kijowskiego od niebezpieczeństwwa wszelkiego, bez nakładu J. K. M. i kosztu koronnego: Ich M. panom posłom, na sejmie krakowskim przyszłym (1595) podany“. „Votum Księcia Józefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z łaski bożej biskupa kijowskiego a opata siedleckiego, z strony podniesienia wojny potężnej przeciwko cesarzowi tureckiemu, bez ruszenia pospolitego, a iżby każdy gospodarz zostawszy w domu swoim, mógł bezpiecznie zażywać gospodarstwa swego, J. M. panom posłom na sejmie warszawskim w r. 1597 na piśmie podane“ і вже вгадану „Reguła to jest nauka albo postopek dobrego życia króla każdego chrześciańskiego“. Стороженко у Сб. ст. I, 1—171 видав три дальші твори єпископа: „Droga pewna do przedszego i snadniejszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń Królestwa Polskiego, iako też względem drożnieszey obrony wszystkiego ukraińskiego położenia od nieprzyjaciół Krzyża świętego“. „Excitator Xiędu Jozefa Wereszczyńskiego z Wereszczyna, z Łaski Bożej Nominata Bis-

там де це його нічого не коштував, жертував Верещинський Моровійські ґрунти для поселення на них рицарів-хрестоносців.²⁰⁾ Ясно, що коли київські епископи і мали навіть на ці землі оправдані претензії, то супроти царів московських багато вони не значили, отже чому було їх не подарувати? Цитована „Публіка“ Верещинського вийшла у 1594 році; тут особливо інтересно ствердити, що думка утворення на Задніпрові буферної воєнно-організованої державки зродилася в голові епископа незабаром після його появи на Київщині.

Подібний же вигляд мали й інші проекти. В „Sposób osady nowego Kijowa“ пропонував Верещинський розбудувати Київ, зробити з нього міжну фортецею, надати мешканцям митні привілеї та ярмарки, залюднити його шляхтою з польських земель і навіть переводити туди на кілька місяців у році королівський двір, а отже осередок державного управління.²¹⁾ Рівночасно однаке мусіла, вгідно з його проектом, частина міста підпорядковуватись епископові і приняти герб Корчак а „mając wzglad na chudobę biskupstwa kijewskiego“ мав замок в епископськім Київі бути узбрений гарматами на королівський рахунок.²²⁾ Пропонуючи Замойському на весну 1596 хрестовий похід проти татар, Верещинський не забув рівночасно просити через канцлера, щоб сенатори на таку війну „порятували його якою тисячою злотих“²³⁾ Химерно вражаютъ сьогодні оповідання Верещинського про чудеса і Божі анамена, що сталися при його народженні. „A gdym wychodził na świat z żywota matki mojej, tedy był głos w szumie wielkim słyszan od wszystkich domowników, na on czas pod jednym dachiem będących, temi słowy: Daję go światu na pociechę chrześcijańska, a na hańbę poganiąka, a iż by wykonywał wolą moją daję mu krzyż za charakter i tarczę“.²⁴⁾ Таке безпосереднє вмішання Господа Бога у родинні справи холмського шляхетки свідчить не стільки про містичну віру в своє вище покликання, скільки про ренесансовий індивідуалізм та самопевність вояовничого епископа. Саме ці риси виступають ще рельєфніше у вже згаданих плянях Верещинського провадити хрестовим походом: „gdyż to wybornie czuję, iż mle pan Bog na ten świat dla tego na wieczech wypuścić racze z żywota matki mojej, aby belo we mnie pochwaliione Jmie Pana Jezusza Christusa Zbawiciela swego u miedzy narodem Bisurmankiem...“ писав він Замойському, а в проекті універсалу до шляхти додав ще крім того „...umysliłem, za daniem mnie takowego od Pana Boga serca, sczytem byc Oyczynie swoiej miley od tego sprosznego Paganstwa y drogi takowej szukac ze um Pan Bog przes mie zetrsze te pyśne rogi ktore nastoperczyli przeciwicko wiernym Panskiem“.²⁵⁾

kupstwa Kijowskiego a Opata Sieciechowskiego. Do podniesienia Woyny S. przeciwko Turkom y Tatarom, iako głównym nieprzyjacielom wszystkiego Chrześcijaństwa“ і „Podbudka Na Jego Cesarską Miłość wszystkiego Chrześcijaństwa: Jako też na Jego K. M. Króla Polskiego: Tużdzież też na Jasne Oświadczenie Kniazia Wielkiego Moskiewskiego: do podniesienia Woyny światoj spolną ręką przeciw Turkom y Tatarom“. Крім того владив Стороженко російські переклади „Нового Київа“ КС III, 1894 та „Дорога певна“ КС III, 1895; цю останню, Новий Київ та „Побудку“ вреферував він же в Сб. ст. I, 49—58; Тарновский II, 100 і далі вреферував „Публіку“, а в Przegląd Polski X, 1879 стр. 9—35 „Публіка“, „Вотум“, „Новий Київ“ та „Регула“. „Публіка“ вреферував теж Е. Winkler. Przegl. Powysz. 153/154, 1922 стр. 120—125; відмки з проповідей подав Mechelerzynski II, 172—176.

²⁰⁾ Pisma polityczne, 12—13.

²¹⁾ Pisma polityczne, 35—57; „Droga pewna“ Сб. ст. I, 10 і 24.

²²⁾ Pisma polityczne, 49.

²³⁾ Стороженко, 314—316; Сб. ст. I, 39—40.

²⁴⁾ Pisma polityczne, 16.

²⁵⁾ Стороженко, 314—319; Сб. ст. I, 39—40.

Але мальтейські кавалери, загальний податок від шляхти, переселення бідніших земян на Київщину, побудування фортець, навербування військ — все це були більше чи менше фантастичні проекти на будуче. Тим часом невблагана конечність — що пару місяців трасуючи по Київщині татарські чамбули — вимагала негайної організації оборони, засобами, які лише були під рукою. Під рукою-ж були не овіяні романтикою Середньовіччя, шановані на всіх королівських дворах лицарі з восьмиконечними хрестами на мантіях, не шляхта в крилатих панцирях та тигрових шкурах, а скозачілі міщане та селянин Подніпров'я. І Верещинський хутко познайомився з буйним населенням та навчився цінувати його боєві якості. У своїх численних проектах вгадував він раз-у-раз і про козаків як про активну боєву силу проти бусурманського фронту.²⁶⁾ Не випадково, що Ідуши на Січ, цісарський посол Ерих Лясота загостив був до Верещинського. Крім завзятого прихильника всяких планів антитурецької коаліції найшов чужинецький гість тут інформатора щодо козаків та способу життя на Низу.²⁷⁾ В щоденнім житті існував тісний зв'язок між козацтвом і хвастівським можновладцем. Ще в кінці 1593 повідомляли його запорожські козаки про рухи татар, а він передавав ці вістки далі Жолкевському та Замойському. Оповідаючи про похвалки на нього Газі-Гирея за перешкодження в наїзді на Польщу вгадав Верещинський, що саме козаки збіглись до нього на допомогу. Запонідалось на великий наскок татар на Хвастовщину. Але спішно укріплені єпископом Чорногородка та двохтисячне козацьке військо розхолодили хана, що був брався кіньми тратунати „попа“ Верещинського; орда ні з чим завернула назад.²⁸⁾

Вже в досі наведеного видно, що відносини між хвастовським католицьким достойником та козаками були як найліпші. І дійсно, не раз виступав Верещинський в ролі оборонця свавільних молодиць перед урядом, а то й посередині у конфліктах між ними та адміністрацією. В перший раз таке сталося у серпні 1593, коли козацьке військо рушило з Низу, щоб порахуватись зі старостою черкаським Олександром Вишневецьким за смерть Косинського. Закінчилось однак договором, в якім Вишневецький мусів уступити на всіх пунктах. Цей договір мусив викликати в польських урядових колах обурення, особливо тому, що на останнім соймі (осінь 1592) дебатувалось про як найгостріші репресії на козаків, котрі зводились до того, що їх фактично оголошувалося поза законом.²⁹⁾ І тут Верещинський виступив перед Замойським боронячи з одного боку Вишневецького, а з другого обстоюючи необхідність козаччини для потреб оборони краю. „Aczci dobrze było, aby Ukraina była ich prożna, lecz iż czas niepotem, ktemu y sily z nieiąkiej niebyło, a co było paniebespieczenszego, ze Car Prekopski znowu pochuchywa swey sławy w Państwach Krola Pana naszego poprawować, do czego się podstępnie y Turek barzo przimieszywa, przeto condonując tempori, musiało do takowiego iednania z nimi prziseć. A też złe nieucieče, bo iesli Kozacy są wywołancami y na Starosty Ukrainskie sroga iaka pena iesť na Seymie uchwalona, aby nad nimi exequencia była exequowana, tedy to y na potym może być, a nie teraz, ponieważ teraz iż słów Pawła S. używać będą: Dies mali sunt“.³⁰⁾ Плято-

²⁶⁾ Pisma polityczne, 20 (Ktemu ludzie pograniczni, którychby się i bez pieniędzy wielu nalazio), 27—28, 65, 72; Сб. ст. I, 10—11 i 109, 118—119; Maciejowski III, 213—215.

²⁷⁾ Лясота аж тричі відвідав Верещинського (Lassota, 202; Мемуари I, 154—155).

²⁸⁾ Listy, 30—33, 52—53; Стороженка, 307—309; Wierzbowski I, 305—307; Szw. Geogr. I, 661 i 757.

²⁹⁾ Жерела VIII, № 248—50; Стороженка, 307—309; Грушевський VII, 187 i 192—193.

³⁰⁾ Стороженка, 307—309.

ничного побажання, що добре було біз козаків, не можна брати поважно: воно адресувалось Замойському, великому магнатові, заприяглому ворогові кресової сваволі, отже було куртуазним жестом. Важніше, що „час був не по тому“, що і тут перед коронним канцлером не завагався незначний епископ „*in partibus infidelium*“ обстоювати відрочення ухвалених проти козаків репресій. Вище наведені уривки з його творів не показують солідарності з антикоацькими концепціями вельможних сенаторів Речі Посполитої. Ще виразніше вирисувались настрої Верещинського під час його посередництва у конфлікті між козаками та київською адміністрацією в осені того ж 1593 року.

По пунктам угоди Запорожської Січі в Олександром Вишневецьким мали право пошкодовані під час убийства Косинського козаки судовим шляхом шукати винагороди від старости. Але коли для цього двоє козацьких послів прибуло до уряду гродського у Київ там іх арештували і взяли на тортури, на яких оден із них і вмер. Крім того гродський уряд Константина Острожського зарадив конфіскату майна у багатьох козаків. У відповідь рушило 4000 козацького війська на Київ і кресова адміністрація мусила знову капітулювати. Зібрана у Київі на роцках шляхта вислала до козаків на переговори Верещинського та князя Кирика Ружинського, який бував колись на Січі.³¹⁾ Відомий інцидент із цього посольства, переповіджений епископом, як козацькі вартові поночі застукали посланців над Лібеддю і, принявши їх за вилазку киян, мало не порубали. Врятувалися вони загравши на шоломах псалом „*Воспою Господеві в животі моем*“. Після великих труднощів удалося Верещинському полагодити справу мирно. За свої кривди взяли козаки 1200 злотих викупу та нареквірували у міщан харчів, але відступили не зробивши містові шкоди. І знову спосіб, у який київський епископ передавав весь цей конфлікт Замойському, показує, що симпатії його були всеціло по стороні козаків: „*Kozacij za swoje trudij y szkodij iako tez za katowanie jednego Posla ich a drugiego za umorzenie y złupienie majątki towarziszow ich, przestali jednanijm obyczajem na dwunascie set złotych liczbij Polskiej y wieczny pokój iż przymierze z sobą uczynili bez przesiegi ochiraniając zacną stolicę Xięstwa Kiiowskiego, abij zadnej urazy na sobie nie odniosła... Jakosz, mali sie prawda rzec, niemial sobie Urząd Zamkowij tak pierzchliwie poczynac ile s Poslij, gdijsz prawo Boze y ludzkie tego srodze broni za którą swa nieunoszoną pierzchliwością mało niedomiescili do urazij iakiej zacnej Stolice Xięstwa Kiiowskiego iż samich siebie mało nie wprawili w niebezpieczenstwo*“³²⁾ Закінчив Верещинський свого листа побажанням, щоби сенат та канцлер заборонили на будуче гродському урядові без дозволу короля або київського епископа зачіпатися з козаками. Як винуватель мусілаби вовводська адміністрація з власних коштів винагородити міщан за козацькі реквізіції. Крім такого характерного для Верещинського стремління приоказії виграти щось для себе (контроля над урядовцями Острожського!), виступили тут ще познаки ворожнечі між ним та органами влади у Київі; про цю ворожнечу буде ще мова пізніше.

Не диво, що Верещинський і в урядових польських кругах незабаром придав славу спеціаліста від українських справ. Правительство пробувало користатись його послугами, коли заходила потреба у навербуванню козацьких відділів. Так на початку 1594 р. звернувся Жолковський до київського епископа з пропозицією набрати полк із 500 чоловік із сотниками та десят-

³¹⁾ Звітки Кирика Ружинського з козаками див. И. Новицкий, Князь Ружинський КС 2, 1882 стр. 69 і далі.

³²⁾ Listy, zo; Сб. ст. I, 35—36; Грушевський VII, 193—194.

никами. Верещинський радо входився за це діло і виявився при цім добрим знавцем козацьких звичаїв. Він перестеріг Жолкевського, що не можна зволікати з вербуванням, бо пізніше козаки розбредуться по уходах, що присланого авансу по 5 злотих на душу мало, бо вистарчить лише на узброєння та виекіповання, а не на прожиток, та описав козацьку тактику піщного бою. Рівночасно, вірний собі, пропонував Верещинський за начальника над цим полком свого брата, а вояків хотів роальокувати у Василькові, маєткові православного митрополита, очевидно заощаджуючи собі таким чином не мало видатків.³³⁾ Час і малоозначений стиль цілого цього правительства проекту дають підставу здогадуватись, що тут мається до діла зі спробою ворожих Австрії міродайних польських кругів протидіяти акції Лясоти, відбираючи йому наймом на власну службу вільні козацькі кадри.

Не вмів свого становища Верещинський і тоді, коли на весну 1596 конфлікт між козаками та правителством вибухнув з усюю силою. Війна була постановлена; з січня готувався Жолкевський до походу, а в половині лютого вже розпочав кампанію нападом на розташовані по Волині загони Наливайка. Але ще в кінці вересня пробував Верещинський посередничити і досягти мирного полагодження справи. Він пропонував Замойському або надати козакам на прожиток Задніпров'я, або вислати їх проти татар чи на Московщину для відібрannia Сіверщини. Київський єпископ визнавав, що козаки далися добре в знаки українським обивателям, але підкреслював, що свою вину вони відроблять послугами проти ворогів та „несмертельною славою“ в чужих землях. По його словам 20.500 козаків, розташованих по Україні, тільки й чекали королівського наказу для такого походу. Сам Верещинський готов був станути з ними і провадити їх „як своїх каноніків на візитацію Царя Переопольського суfragана свого, що не живе по християнським законам... треба бо його прискорити кулями оливяними замість слова Божого“. Зонсім слушно підкреслив єпископ лояльність козацтва до королівської влади, але як сучасник він не міг зрозуміти непримиримого противенства між магнатами та кресовим населенням і тому його спроба посередництва вже серед брязкуту зброї мусіла скінчитись нічим. Проте навіть у такому моменті не побоявся Верещинський афішуватися фаміліярними стосунками до свавільників, величаючи їх „своїми каноніками“. Рівночасно пробував він також листом до Саська розірвати спілку між, очевидно більшими йому січовиками, та Наливайком: першим обіцяв він свою протекцію для осягнення прощення від Речі Посполитої. Щирість його замірів і тут не підлягав сумнівам; Верещинський навіть, як це видно в данцівського ввіті, наразився ради козаків на королівську неласку. Але було вже запідано. Не виключене, що згадані напади Ружинського на маєтки київського єпископа літом 1596 стоять власне у звязку з цими його симпатіями. Князь Кирик виявив себе в цілій кампанії як найлютіший корог козаччини.³⁴⁾

Стороженко згадав, що Верещинський хотів поселити козаків на Чернігівщині та Полтавщині. В дійсності цей проект єпископа виглядав трохи інакше: в ним можна познайомитись щойно тепер, після віднайдення його копії серед польських звітів данцівського архіву; проект являється ще одним свідоцтвом того, що ідею буферної держави на Задніпров'я носився київський єпископ довго й уперто.

³³⁾ Wiertlewski I, 305—307; Сб. ст. I, 36—37; Niesiecki IX, 278 знов його брата Жигімента; Сб. ст. I, 11 — ще крім того Бартоломія (Варфоломія) 1574—1594 холмського воєнного а 1598—1601 хвастовського старосту; пор. теж Акти В. А. К. XIX, стр. СІ.Х.

³⁴⁾ Стороженко, 314—319; Члення ОНЛ 19, 1906—1907 стр. 68—69.

Козацьку державу на Задніпров'ю, очевидно, треба порахувати до категорії тих плянів Верещинського, які мали і противмосковське вістря, хоч воно у самім тексті не виступило виразно. Написано цей проект певно на самім початку 1596 року в зеніті успіхів та потуги козацтва. Данцигський резидент Ганс Торбергер переслав копію цього проекту при своїм звіті з Кракова 20 лютого 1596.³⁵⁾ Яким побитом попав він на королівський двір, годі напевне сказати, але не виключене, що Верещинський і сам надіслав його туди. З цілого тону проекту видно, що київський єпископ намірявся негодити козаків з правителством, заховуючи безумовну лояльність до короля та Речі Посполитої. Тому тайтися перед правителством зі своїми думками щодо утихомирення козацтва, він не мав жадної підстави. Інша справа, що при дворі зроуміли виступи Верещинського як перехід на сторону бунтівників. Данцигський звітодавець передаючи придворну опінію, писав: „...щоденно більший галас про козаків; вони дуже зростають у числі, так що їх уже біля п'ятнадцяти тисяч; Наливайко з Лободою зедналися, договорилися порівну ділити здобич, та дістали у своє товариство київського єпископа“. Міродатні польські чинники, очевидно, приняли наміри Верещинського подібно, як і відому спробу посередництва шляхтича Нішковського. Тільки для Київського єпископа ціла афера минула щасливіше, чи то тому, що він був значний сенатор, чи тому що не попався у руки розгніваному королеві. Але ідея, які поклав Верещинський в основу свого умиротворення козаків значно цікавіші та політично зріліші, анж задуми Наливайка чи Нішковського.³⁶⁾

По думці Верещинського козаки мали дістати від Речі Посполитої на своє утримання цілу ту частину держави, яка знаходилася на схід від Дніпра. Вони мали створити самостійну державну організацію у васальний залежності від Польщі. На чолі цієї держави мав станути князь. Хто був би цим князем Верещинський не каже і не відомо чи поділяв він ті чутки, які ширились серед шляхотського суспільства і називали Наливайка майбутнім володарем коваччини. „(Козаки)... проголошують, що боронитимуть весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед насильством та тиранією Польщі. Навагал, можна помітити, що вони ніби вирішили засновувати нову республіку, для якої буцімто Наливайко прибрав уже титул князя...“ писав данцигський резидент.³⁷⁾ Князь зі своїм полком мусів дістати на утримання місто Переяслав „з усіма хуторами“. Побіч князя мав лишатися й гетьман теж із окремим власним полком, маючи для себе Лубні з околицями. Гетьмана уявляв собі Верещинський видимо якимсь „primus inter pares“ серед полковників, бо першогож вичисленого за ним полковника назавано „другим“. Крім княжого й гетьманського мали бути ще 11 полків: Пирятин, Старе,³⁸⁾ Бариш-

³⁵⁾ Звіти данцигських резидентін (Nunciaturberichti) у державному архіві вереллєтені великовим томами по рокам. Очевидно під час перевітання попав проект Верещинського ве на своє місце після звіту Даніеля Торная з 20. березня 1596. Але виразна згадка Торбергера не залишася суміжною, що меморіял київського єпископа належить до його реляції з 20. лютого. (Додаток, № 22).

³⁶⁾ Додаток, № 23.

³⁷⁾ Додаток, № 22; Пор. теж Рз 30 пк а, 24.

³⁸⁾ Назви міст взагалі сильно покручені. В тексті копії стоїть „Stavie“. Сама по собі назва ця (як і споріднені Стави, Стапки, Ставища) дуже часто на Україні. Однаке строга послідовність, з якою Верещинський перечисляє полкові міста амушуб шукати „Ставе“ між Дніпром, Переяславом, Баршполем та московським кордоном. Але в цих місцях підходячої оселі в подібною назвою немає. Доводиться припустити, що переписувач архівіа „Ставе“ із „Старже“, що по тогочасній польській транскрипції зовсім можливе — „з“ могло мати аверхи крапку і після „г“. За цим припущенням говорять положення Старого (янакше Старого Городища) між Переяславом та Баршполем і безсумнівний факт його існування в ті часи слабого занудження Лівобережжя. Старе

піль, Остер, Любеч, Гомель, Чечерськ, Пропойськ, Кричев, Мстислав і Радомль.³⁹⁾

Звертає увагу сильне втягнення в орбіту майбутніх козацьких впливів етнічно-білоруських земель: з усіх 13 полків — 6 мало резидувати в білоруських містах. Тут очевидно граває ролю сильна взаємна зв'язаність місцевостей над Дніпром. В XVI віці йшла сильна колонізація всього діріччя Дніпра мандруючими з півночі білорусинами. Слідом цього процесу до сьогодні залишився білоруський етнічний клин над рікою.⁴⁰⁾ Досить значний відсоток білорусинів мусів бути і серед козацтва XVI віку.⁴¹⁾ В роках 1595—1596 виявили козацькі натажки зовсім виразне тяготіння власне на землі горішнього басейну Дніпра. Ославлений марш Наливайка з Волині на Слуцьк, Бобруйськ, Могилев та Річицю був чисто грабіжницьким походом, але до нього збігалося в цих північних місцевостях багато добровольців. Менше знаний загон Половуса господарив у Брагині, де то сотник козацький Грицько Холепський „горелки се опивши умер“. Половус пройшов у квітні 1595 до Мозиря, Шаула в добірним козацьким військом та артилерією надовго засів у Пропойську та Біхові.⁴²⁾ В цих двох останніх випадках мавмо діло зі старими запорожськими кадрами і особливо цікаво ствердити, що їх теж тягло на Білорусь. Горішнє Подніпров'я деякий час було виключним володінням козацтва, бо вже після відходу Шаули на Київ, 11 квітня 1596 висловив Радзивіл Сирітка побоювання перед нападом на Литву звідтіля.⁴³⁾ Якісь козацькі відділи очевидно лишились там і тоді коли головні сили ввягалися у війну з Жолкевським. Що це не випадок, а що до цієї експансії козаків на північ малися якісь глибші причини, видно хочі б з того, що і півстоліття пізніше держава Хмельницького виявила таке саме тяготіння на Білорусь і навіть обкрайна Гетьманщина XVIII віку все ще витягалася у тім напрямі поза етнічно-українські землі.⁴⁴⁾ У своїм проекті утворення козацьких полків на східній Бі-

Городище на урочищі Каливур надан був ще київський князь Олелько панові Олехну Юхновичеві (Зг. дз. XXI, 216—217; Зг. дз. XXII, 577; КС 36, 1892 стр. 344). Труды П. А. К. XII, 97—98). Але проти промовляло би занадто вже велике скучення полкових міст однім районом. Тому спроба опискою вояснити загадкову назву „Ставе“ валишається лише уніпотезою.

³⁹⁾ В тексті „Radowil“ можуть бути сумніви чи це містечко Радзивілів мстиславського воєводства, що пізніше по миру Бжимултовського 1686 відійшло до Московщини (T. S u g e c k i , Opis starożytnej Polski, wyd. K. J. Tytowski, Kraków 1861 т. II, 152; Starożytności Polskie, Poznań 1852 т. II, 355; Я. Г о л о в а ц к и й, Географический словарь западнославянских и югославянских земель... Вільна 1884 стр. 256) чи про містечко Радомль чауського повіту над річкою Пронею, правим допливом Сожа. Це останнє було досить значне місто, 1539—1770 осідок негродового старости (Słown. Geogr. IX, 423).

⁴⁰⁾ Зг. дз. XXII, 101—103.

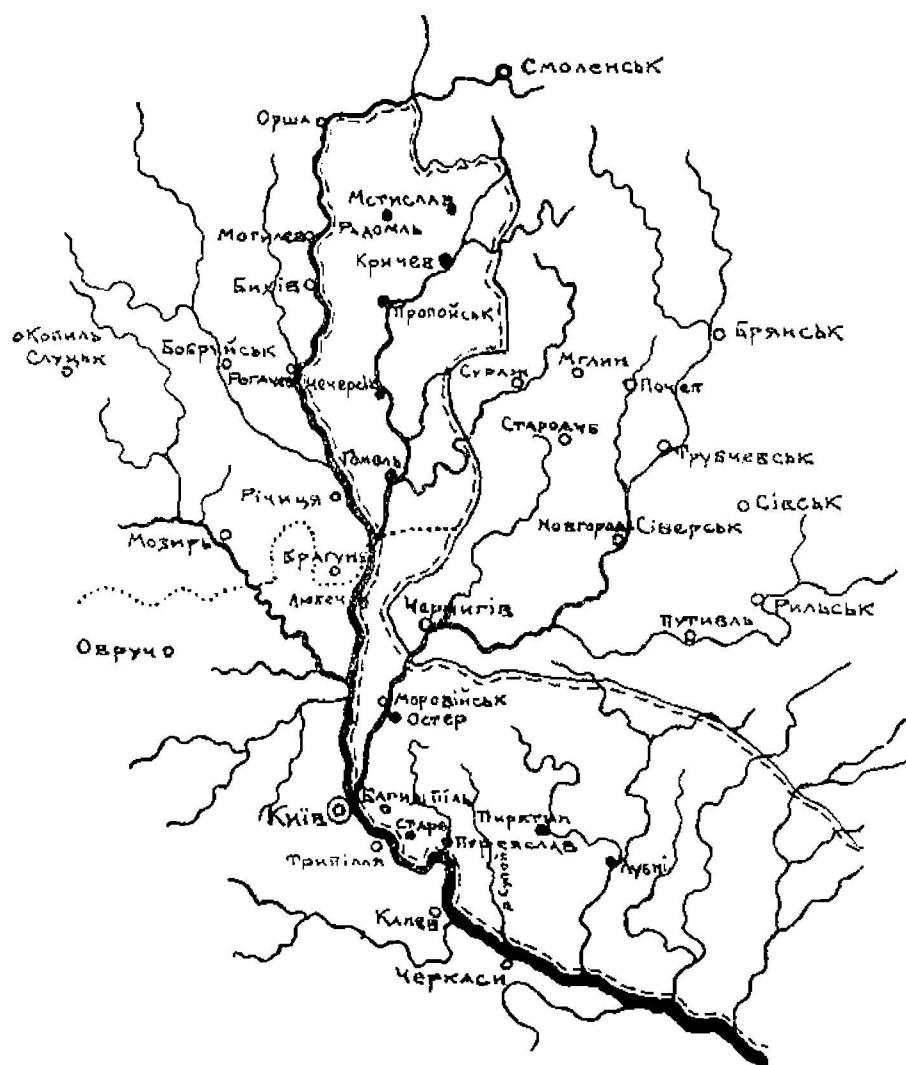
⁴¹⁾ Грушевський VII, 155—157 обговорюючи опублікований Яблоновським (Зг. дз. XX, 154—164) реестр козацького війська, слушно зauważив, що домішка Білорусинів непропорційно висока через довге перебування козаків на північнім театрі Лівобережної війни. Але все ж така домішка у XVI столітті була, хоч у нормальних обставинах і не така винчана.

⁴²⁾ В гості-Рлатер II, 217 — про напад під Копилем на Наливайкових козаків, які Іхали „до родичів“; Памятники II, 294 — „многие Черкасы“ під час походу Наливайка на Білорусь „к нему прибираются“; теж саме N i e t s c h e II, 341 (Dyagryusz Samuela Maskiewicza); Bielski III, 1743—1744; Archiwum Sapiehów I, 119 і 131; Listy, 70, 72 і 89; Грушевський у ЗНТШ XXXI—XXXII, 26; Куліш II, 438—439; Доманицький, 77; Грушевський VII, 210 і 219; Арх. Сб. VII, 64—69; в околицях Біхова поширувались вже в рр. 1588 та 1590 запорожські козаки гетьманів Войтіха Чаповицького та Матюші Гультяя, пор. Арх. Сб. I, 175—185 та II, стр. V.

⁴³⁾ Script. reg. Pol. VIII, 45 „Barzo to potrzebna zes WM na Kozaki kazaj mieć oko, aby jako z tamtej strony Dniepru nie wpadli zaś w Litwę...“

⁴⁴⁾ Пор. І. Кричевський, Відвічна вісі України. Сьогоднєве й Минуле I, 1939 стр. 24—29.

Проект козацького князівства Задніпров'я

- Польсько-Московський кордон
- - - - Межі проектованого князівства
- ..... Литовсько-коронна границя
- — Полкові міста проектованого князівства

лорусі Верещинський тільки рахувався з дійсним станом посідання на початку 1596 року. В його плянованій державі білоруський елемент мусів би грати визначну ролю особливо коли взяти на увагу, що північне Подніпров'я було значно краще населене та загospодарене ніж порожня Полтавщина та скравки Сіверщини. Але все ж на цих південних українських теренах мав находитися центр держави — княжий Переяслав і гетьманські Лубні. І очевидно в виконанню південних політичних завдань, відправи татарам та заслони Києва перед Московчиною полягав головний сенс самого проекту.

Неперечно цікавий поділ Задніпров'я на полки, які очевидно являлися не лише чисто воєнними, але одночасно і адміністративними одиницями. Кожен полковник діставав одне з вичислених міст на утримання „з усіма хуторами“. В цій ранній добі розвитку козацтва, коли організаційний поділ щойно лише намічався, являються пляни Верещинського дуже передовими. Досі, в часах Баторія, козацький полк значив лише 500 козаків; таке саме пояснення цій військовій одиниці дав півтора роки перед запискою київського єпископа Лясота.⁴⁵⁾ А тепер полк звязано не з іменем начальника, а з місцем осідку і з поняттям територіального управління. Це видно з дальшої пропозиції, щоби шляхта, яка живе на Задніпров'я, будьто дістала від короля відшкодування де інде, будьто скорилася козацькій владі. Це звучить прямо немов пророцтво пізнішої формули Богдана Хмельницького: „Не вістане у мене і нога жадного князя й шляхетки тут на Україні; а схоче котрий з нами хліба їсти — і нехай війську Запорожському буде послушний, а на короля не брикає“.⁴⁶⁾ У всякому випадкові інтересно ствердити, що вже в кінці XVI віку ідея полкового устрою козацьких земель висіла в повітрі.

Дивною виглядає на перший погляд система князя, як найвищого представника козацького Задніпров'я, поруч із гетьманом, очевидно начальником військових сил. Але в суті речі, поминаючи всю фантастичність задумів Верещинського, виявив він у цім моменті більшу політичну арілість аніж стільки козацьких діячів тоді й пізніше. Злучення козацької території у формі князівства являлось більшим теоретичним досягненням, аніж розвиток влади гетьмана над яким завше тяжіла певна залежність зовнішньої санкції короля (чи пізніше царя) і в принципі певне обмеження повноважностей на справи тільки козацького стану. Князь був повним володарем усієї відьгідної військові території; також і шляхтичі „повинні будуть рівні обовязки з Військом Запорожським нести під наказами князя вашого. І інші мешканці цілого Задніпров'я теж будуть мусіти учинити“. Про призначення чи затвердження князя королем не було мови. Зі самим словом „князь“ у східній Європі нерозлучно вявлялося поняття спадковості. Козацьке князівство! До думки, що козаки не степові свавольники, а рівний шляхті славою і велиможністю стан, що отже має рівне право і на власну річ посполиту, додумались лише найвищаніші сподвижники Хмельницького, кілька десят літ пізніше після довгого ряду перемог. З відомими сучасними пропозиціями Наливайка замисли Верещинського трудно навіть порівнювати. Наливайко мав на увазі осадити на пустелях між Богом та Дністром щось вроді прикордонної жандармерії в означений королем чисельності і на державній платі. Він обіцяв, крім служби проти татар і Московщиня, виконувати зовсім поліційні функції що до банитів,

⁴⁵⁾ Lassota, 220; Мемуари I, 180; Стороженко, 80—81 (підкresлює угорський первоапр); Грушевський VII, 160. Ще в Зборовськім реєстрі сотні часто називані по імені начальників, а не по місцевостях — О. Боянський, Реєстра всього війська Запорожского после Зборовского договора. Москва 1875.

⁴⁶⁾ Цит. по Грушевський, VIII, 3 стр. 146.

збігців-челядників чи втікачів селян. В тіснім контакті з пограничними старостами мав він іх переймати та різати їм носи й вуха. Навіть на Запорожжю обіцяв Наливайко знести гетьманство (як відомо неприємне польському правительству і довго ним не визнаване) а тратити там лише поручника. Ці пропозиції повіз Нішковський до короля з Річиці в січні 1596; в зеніті слави і значення Наливайко не сягав своїми політичними мріями далі від чогось на взір Чорноморських або Божських козацьких військ XIX століття.⁴⁷⁾ Всі обовязки Задніпров'я Верещинського супроти короля полягали лише у виставленні 3—4 тисяч „певного війська“, себто обмежувались менше-більше до васальних обовязків Пруссії. Чи мав київський єпископ перед очима цей приклад польської державної практики, годі сказати. Але чисельність козацького війська він сам означав весною 1596 на поверх двацять тисяч — отже задніпровське князівство не мусіло навіть всіми силами помагати Речі Посполитії у війні.

Після ляконичного начерку полкової організації Задніпров'я, подав Верещинський підстави („обичай“) на яких козаки можуть заняти пробковані терени. Щодо майбутньої столиці Переяслава, то єпископ згадав, що міщане там побили й пограбували кілька сот козаків. Цим подав він доказ на те, що історія конфлікту міста Переяслава зі Запорожжям р. 1592 була не така проста і міщане самі були в ній не без вини. Себто, як згадала касація рішення королівського суду, переяславці дійсно „козаков низою побити и речей их не мало побрати мели“. Державні комісари вирушили, щоб розсудити цю справу, але кількасот козаків стануло їм назустріч і примусило їх підписати протокол, який засуджував Переяслав на штраф 150 тисяч коп грошей литовських. Відпоручники міщан склали 15 січня 1592 протест і „поменених козаков по три крот до права приволати дали“. Але козаки не ставилися і король звіс вимушенню ними на комісарах ухвалу про штраф. Натомість проект постанови на козаків з березня 1592 оповідає, що самі козаки здобули замок і місто Переяслав, позабивали багато шляхти та поспільства, пограбували маєтки та державні припаси й нарешті підпалили цілу оселю. Верещинський або умисне замовчував цей розгром, або може взагалі мав на увазі якийсь пізніший інцидент.⁴⁸⁾

Київський єпископ подав інакшу версію цілої події. По його словам комісія присудила переяславців до штрафу в 100 тисяч злотих. Місто, бажаючи знову погодитися з козаками, згадану суму зібрало і передало своєму воєводі, князеві Острожському. Але старий стовб православія замість передати ці гроші привласнив їх собі.⁴⁹⁾ На цьому збудував Верещинський свій план: замість настоювати на віддачі штрафу можуть козаки окупувати для себе Переяслав. Щож до права на все Задніпров'я, то не дурнож козаки ходили з великом військом на Молдавію, поносили труди й небезпеки, хотіачи додогодити його королівській милости та цілій Речі Посполитії

⁴⁷⁾ В гол-Plater II, 218—219; Грушевський VII, 210 — не вважав по-трібним брати „en toutes lettres“ всіх пропозицій Наливайка. Очевидно багато в обіцянного козацькій ватажок не зміг би виконати, але тут важче в першу чергу те, чого вів уважав можливим домагатися.

⁴⁸⁾ Грушевський, ЗНТЦ XXXI—XXXII, 7; Жерела VIII, № 48; Script. reg. Pol. XXI, 101; Сб. летописей Ю. Р., 77; Грушевський VII, 184—185.

⁴⁹⁾ Свідоцтво Верещинського, що заплачений міщанами штраф опинився в кишені князя Острожського дуже цікаве, як цікаві взагалі всікі нові дані про мало виявлену ворожнечу придніпровських міст до козаків у кінці XVI століття; цор. Жерела VIII, № 48 і 48 (закінчення козаками Трипілля та Переяслава); АЮЗР III¹, № 14; Listy, зо Сб. мат. Києва, 54 (наїзд та грабунки козаків у Київі). Під час переслідування козаків Жолкевським 1596 р. допомога київських міщан дала коронному військові змогу переправитись через Дніпро (Pisma, 148—149).

тій. Кожен слуга достойні своєї заплати. Військо Запорожське нехай відмовиться від належної заплати грішми, а за те зайде собі „на вічні часи“ усе Задніпров'я.

Це дуже відріжняється від стереотипових козацьких домагань сукна і грошей. За посідання кавалка землі зрікався Верещинський такої популярної серед низового лицарства королівської заплати. Ніде так виразно як саме тут не проявляється іскра правдивого політика, яку бессумніву мав київський єпископ. Інша справа, що король козаків на Молдавію не кликав, а тому і платити їм не мусів. Та думку козаків вони повнили своїми походами службу Речі Посполитії, отже мали право на віячиність і Верещинський ставав тут зовсім на козацьку точку погляду. Те, що він пропонував, розуміється йому як, обивателі Корони Польської, чести не приносило. Він радив свавільним купам ні більше, ні менше як відрівати кавалок державної території, заснувати на ній власний, майже суверений, політичний утвір і це все на підставі довільно інтерпретованого сумнівного права, не питаючися ні короля ні сойму! Наливайко авертаючись до Жигімонта III претендував тільки на незаселені пустелі, та й то лише оскільки буде на те королівська ласка. Козаки взагалі занадто довго надіялися на ту високу ласку; коронний сенатор, пограничний єпископ, знав її краще, тому й не дуже церемонився, а просто пропонував Запорожському Військові поставити правительство перед доконаний факт окупації Задніпров'я. Приклади такого поступовання давали жовнірські конфедерациі, що часом захоплювали в Польщі які-небудь місцевості та самі стягали собі з них належну заплату.⁵⁰⁾ Але тут це мусіло статися в організованій формі „на вічні часи“. Зрозуміло чому при королівськім дворі виникло враження, що Верещинський вийшов у компанію в Лободою та Наливайком. Очевидно київському єпископові могло й на думку не спасти, що він пропонувє козакам неваконний вчинок; практично в житті кожен польський можновладець раз у раз ставив державу перед доконаний факт і це йому зовсім не перешкоджало вважати себе вірним сином Речі Посполитої. Зрештою, чи не був це єдиний можливий шлях взагалі добитися в Польщі чого не будь?

З хай фантастичного, але досить великоствілевого проекту козацького князівства на Задніпрові не лишилося нічого, як тільки Верещинський почав давати річеві докази своєї симпатії до низового товариства. Тут відравуж заговорив у єпископові звичайний земянин зі своїми дрібязковими інтересами, сусідськими порахунками та сумнівною щедрістю. Ця частина записки, коло половини всього документу — значно менше цікава як її треба згадати лише задля доповнення характеристики Верещинського. Єпископ уважав, що уряд київського замку та воєвода Острожський скривдили його на 200 тисяч злотих, на котрі він дав право козакам з них домагатися. Колиби це вдалося, то козаки мають 50 тисяч віддати Верещинському на будову костелів, а рештою можуть збогатити свій скарб. Чи справедлива була фінансова претензія київського єпископа, чи ні — річ ясна, що сам він не мав ніякої можливості змусити Божою Милостю княжа на Острозі заплатити хоч що небудь. Нацькувавши-ж на нього козаків, діставав єпископ надію розжитися на 50 тисяч, зовсім не погані гроши. В цьому ж дусі й дальші дарунки: взамін силою відібраного у себе підданого уповноважував Верещинський козаків стягнути з князя Острожського 500 гривень на

⁵⁰⁾ Інцидент, що на нього матякає і з якого родить брати привклад Верещинський стався 1591 р. Ротмістр київського війська Мартин Кааснівський підбурив жовнірів в приводу залеглої платні. Ставши на їх чолі він найхав Самбір, захопив здепоновані там прибутки зі соляних шахт та поділив їх між учасників замаху.

будову собі шпиталю; зі шляхтича Юндила можуть козаки на свої військові потреби відібрати 3000 коп літовських, які Юндил був пожичив у Верещинського; кільканадцять втікачів з епископських маєтків заховались у київських міщан: Верещинський вирахував, що якби він іх видобував по закону, то місто мусілоби платити за кожного 500 гривень. Цю свою претензію епископ теж дарував військові. Очевидно і супроти магістрату такого видатного міста як Київ не мав він надії на скоре й успішне вирішення справи.

Але ось зявився, наприкінці, й справжній дарунок: „навіть з убогости й вигорьованої вислуги своєї“ жертвуває епископ на військові потреби річні доходи зі своєї корчми в Київі, які обрахував на 1000 злотих. Військо Запорожське мало туди посадити тільки свого власного корчмаря і гребти гроці лопатою. Але тут і була карючка. Як писав Верещинський у „Новому Київі“ тільки дві корчми в місті — магістратська й епископська — мали право шинкування алкогольними напоями.⁵¹⁾ Прибуток зі своєї корчми оцінив епископ у згаданім творі що правда не в 1000 а в 500 злотих річно, але все ж сума виходила поважна. Тільки, як тут же призначався автор „karczma biskupia opieszała teraz została“. Твір датований 1 січня 1595 — це мала бути промова на майбутній сойм і навряд чи до початку слідуючого року справа змінилася, бо причиною занехання епископської корчми були тертя в магістратом. Ревнівість міщан на всяку конкуренцію в продажу алкоголю виступила вже 1586 р. у скарзі на засновання шинків по слободах біля Київа. А наступник Верещинського на владицтві, Христофор Казимирський жалівся 1602 р., що міщане не допускають шинкувати мед, вино й пиво на епископськім ґрунті в місті.⁵²⁾ Очевидно і в цьому випадкові Верещинський, не можучи сам дати собі ради зі спротивом магістрату попробував підставити замість себе могутнє Військо Запорожське. І цей останній дарунок не дуже вдаряв на епископську кишеню.

Ще багато інших користей обіцяв Верещинський козакам, колиб ті схотіли тільки його слухати й уйти з ним у міцний союз. Розвинувши насамперед імпозантний проект окремого князівства, скінчив епископ на тім, що втягав козаччину як активну силу у безаконечні міжмагнатські чвари. Він старався обернути її врешті решт мало не у своє приватне військо зокрема для порахунків в київським воєводою князем Острожським та з міським магістратом. Однак треба віддати справедливість — останні рядки записки знову в піднесених тонах, хоч і приправлені немалою довою так характерної для нашого прелата самореклями. Бо як Бог послав Мойсея людові Ізраїльському, щоб вивести його з неволі єгипетської, так і Верещинського, послав Господь народові козацькому, щоб вивести його за Дніпро для свободи й багатства.⁵³⁾ І як Йосиф патріярх єгипетський весь світ сім років від великого голоду обороняв, так і він, Верещинський тезка Йосифа, свою кебетою сім сот літ козаків з усіма іх нащадками хлібом забезпечить та йм з їх киям слави здобуде. А по сім сот роках, то вже певне настане останній суд...

Ця скромна похвала своїм політичним здібностям досить у дусі київського прелата. Так і вгадуються божественні чудеса при його народженню або переконання, що Бог довершить через нього великих діл над бусурманами. Велика доза привати в провкті епископа не зменшув однак його

⁵¹⁾ Pisnia polityczna, 41.

⁵²⁾ Сб. мат. Києва, 50—52; Голубев I, 171—178.

⁵³⁾ Варте уваги ужиття терміну „карід козацький“, який широко розповсюдився тільки значно пізніше.

великого інтересу. Не зменшув його й обставина, що він був нездійснений, як з огляду на існуючі в шляхотській Речі Посполитій відносини, так і з огляду на географічне положення проектованого князівства довгою стрічкою витягненого вдовж Дніпра між Московчиною та Польщею. До дальших недостач проекту треба врахувати фрагментаричність і невикінченість. Так і видно, що його писано під гарячу хвилину, наспіх „на коліні“. Він додав всетаки цінний причинок до тих невиразних сепаратистичних ідей, котрі у сучасників вязалися з козацькими заворушеннями рр. 1593—1596. Проект вказує не так реальні можливості, як те, що сучасники вважали за можливі і здійсніме.

Само собою мусить виникнути питання, чому провкти Верещинського, людини до козацтва сторонньої, викавали більшу політичну зрілість ніж задумали чільних репрезентантів козаччини, хочби Наливайка або Лободи, що на загал не підносились вище ковенного найму в цісаря або ідження королівського хліба. Відповідь може бути лише одна: Верещинський походив зі заможнішої шляхти, отже з кругів, які в силу свого положення цілим вихованням готувались до політичної діяльності. В цій ділянці посідали вони певне вишколення й досвід, особливо в порівнянні з козацтвом, яке поповнялось в значній мірі з політично непідготованих ширших верств. Фатальним в Історії України вищем була втрата в цей час її вищої верстви, якої політичний вишкіл могло набувати козацтво лише поволі. Національна однородність мишення низів і верхів народу одначе виявилася найкраще в тому, що пізніше козаки розвивали в теорії й практиці тільки далі думки вперше зформульовані аденаціоналізованім можновладцем. Записка Верещинського дає можливість вже вкінці XVI століття ствердити існування ідей про воєнно-адміністративний полковий поділ, про рівність козаків зі шляхтою та про окремий козацький народ з правом на власну політичну організацію. І це найінтересніше.

IV. Процес і кара козацьких ватажків у Варшаві.

У Варшаві не знали нічого певного про хід боротьби між козаками й коронним військом. Оповідалося, що Жолкевського поранено, або що Наливайко власною рукою вбив Лободу; в останніх днях березня говорили, що голосний здобувця Слуцька та Могилева попав у полон.¹⁾ Всі ці поголоски, хоч і фантастичні та перебільшені, в загальному висліді правильно відзеркалювали стан справ на Україні. Рантовий напад коронного війська і втеча переслідуваного по пятам Наливайка в степі, баталії під Білою Церквою та Гострим Каменем без рішучого результату, а з тяжкими втратами для обох сторін, нарешті нелади між низовим козацтвом та Наливайківцями були тими дійсними подіями, на тлі яких повставали відтак ріжкі прикрашені оповідання.

З кінцем квітня вістки з театру війни приняли спокійніший характер. Трівога з приводу здогадних великих втрат і навіть невдач Жолкевського, яка ширилася ще в перших днях цього місяця, викухла. Кампанія вже була вирішена й оборона козацького табору над Солоницею тільки продовжила агонію. Але інтерес до козацького прикінці не зменшився. Наливайко занадто довго уявляв собою гріану силу, зарадто вразив уяву тогочасної суспільності й його доля цікавила всіх ще й тепер у часах падіння. І тому

¹⁾ Додаток, № 24—30.

данціїські звітодавці, поміж усікими важними подіями дня, завше захоплювали місце і для докладних відомостей про долю Наливайка та інших ватажків, так немовби вони й далі лишалися активним чинником в укладі політичних сил східної Європи. Тим цікавіше познайомитися з їхніми в даному разі зовсім безсторонніми оповіданнями. Зокрема заслуговують на увагу звіти Йогана Керкербarta. Цього данціїського громадянина не аби як інтересували полонені козаки: це видно хочби з того, що вінуважав потрібним сам бути присутнім майже при всіх стратах і тон очевидця вирашено виступав у його писаних реляціях. Вони дають таким чином багато цікавих подробиць про остаточний фінал чотирьохлітніх козацьких заворушень.

Чутки з України проте зберігали кавкове забарвлення, навіть коли ескорта з полоненими над Солониці вже значно наблизилася до Варшави. Розбурхана фантастія суспільності не могла відриватися від такої вдачної теми. Дня 1 липня повідомляв Керкербарт, що Наливайко знаходиться в Замостю під вартою канцлера Яна Замойського, а рівночасно додавав, що при ньому здобуто великий скарб у золотих та срібних грошиах. Ця остання вістка явно скидається на легендарну, але з того типу, яким вірять і які тримаються довго. Балочки про скарби Наливайка повторюватимуться ще й потім під час його вязнення у Варшаві. Того ж фантастичного порядку була й чутка, яку подав звіт із 10 липня про втечу Наливайка з вязниці.²⁾ Вона свідчить тільки про те, в якій мірі особа полоненого ватажка змімала собою публичну опінію столиці. У Варшаві знали вже, що Наливайка везуть туди і можна сказати чекали його прибуття з певним напруженням. Це напруження передалось у ряді вісток з липня і початку серпня: Наливайка виглядали з дня на день. 20 липня прийшла відомість із Львова, що козацький привідця в даний момент знаходиться там, і лише одержавши її, перестав Керкербарт сумніватися, що його таки дійсно піймано і він не втік. Маршрут, який таким чином вияснюється для полонених: Лубні-Замостя-Львів-Варшава виглядає очевидно не дуже правдоподібно. Певніше принагли подорож через Львів, бо її опирає данціїський резидент на якихсь писаних в місці документах, та є про неї фактичні дані і в інших джерелах.³⁾ Вістка про перебування полонених у Замості таких підстав не має, а до того вона ще й звязана з фантастичними передаєми про козацькі скарби.

Дня 12 серпня відбув експорт із полоненими при великім збіговиському народу свій візд у Варшаву. Данціїська реляція описала його дуже детально.⁴⁾ Наливайка повезли спершу до Уядова, де його хотів бачити король, а звідтіля прямо до міста. Спереду йшло сім чи вісім коляс, кожна запряжена чвіркою або шестернею коней; в них сиділи шляхтичі та офіцери ескорти. За ними слідувало 18 селянських возів а на кожнім лежало по одній зі здобутих від козаків гармат. Потім йшли полонені: спочатку Наливайко на поганім возі, запряжений двійкою коней, а за ним інші — 12 чоловік, повязані по двох на однім великім возі.⁵⁾ З обох сторін йшли

¹⁾ Додаток, № 31—32.

²⁾ Додаток, № 33—36; оповідання Йопчинського в Грушевський VII, 581; урочистий візд Жолкевського до Львова описав Ролле, 195 а за ім'ям А. Ефименка в КС 46, 1894 стр. 305 та „Южная Русь“ I, 47.

³⁾ Додаток, № 37; відно ві свідоцтвом Велевіцького Наливайка до Варшави припровадив ротмістр Петро Порембський (III, 1765).

⁴⁾ Ці дані в головному візьмуються в оповіданням Велевіцького, який теж говорить про 18 більших гармат та 12 товаришів Наливайка (Script. reg. Pol. VII, 215—216); Велевіцький лише помилувався днем подаючи дату 13. серпня: звіт Керкербarta датований 12. серпня і в нім вгадано, що візд полонених відбувся „сьогодні в полуздні“. Близький до правди Сирчинський II, 377, що виразовує Наливайка

королівські гайдуки. Ціла процесія прямувала до замку, бо стара королева теж хотіла подивитися на знаменитого ватажка і для цього вийшла до вікна.⁹) Проїздячи мимо палацу візник стримав трохи коней. Тоді Наливайко випростувався і стоячки поздоровив королеву, обернувшись до неї з непокритою головою. Потім він знову сів і процесія направилася до ратушу, де всіх козаків увязнено. Наливайко „з виду гарний чоловік, сильний і стрункий з вихованням і отвертим обличчям та ні одним рухом не виказує малодушності або страху, і так багато хто шкодував, що він свою чесноту й мужність замість на хосен батьківщини обернув їй на згубу“.¹⁰) Таким наскрізь прихильним описом зовнішності козацького приїздці закінчив німецький резидент свого листа. Цікавий він не лише як опис очевидця, але й тим, що передає те, очевидно небудене, враження, яке особа Наливайка зробила на оточення. Варшавська юрба, якій навряд чи можна закинути симпатію до подоланого ворога, стрінула його зовсім не вороже. Чи не в цьому умінні козацького кондотьєра імпонувати масам треба шукати причини підвищеної популярності його в переказах та історіографії? В цім Наливайко бувби подібен до неодного історичного діяча. Крім прихильної спіні про його зовнішній вигляд, вихованість і манери, на які XVI вік клал таку вагу, цікава ще згадка про здібність Наливайка володіти собою та зберігати у кожній ситуації холодну звіноваженість. Що до решти полонених, то це були видатніші ватажки зворохоблених козаків і такі імена серед них як Шаула або Шостак промовляють за цим прилущенням.¹¹)

Данцигський звітодавець уважав, що зі засудом та екзекуцією над полоненими чекатимуть до сойму. Але тут він помилився.¹²) Сойм відбувся аж слідуючого року між 10 лютого й 24 березня. Однаке з першими карими на козаків уряд всетаки почекав до часу, коли з нагоди смерті „старої королеви“ до Варшави віхалося багато сенаторів. Справді першу вістку про засуд маємо аж із 25 вересня;¹³) вона досить інтересна: засуджені були Кособуцький і Павловський — обидва шляхтичі. Їх обвинувачено в плюндруванні та грабунку шляхотських маєтків, але конкретних доказів щодо цих двох людей судова комісія очевидно не мала, бо обвинувачені

ї 11 його товаришів. Жолкевський в листі до короля згад Солонці говорить про „кільканадцять старших осіб“ виданих конаками на ласку й неласку (Жерела VIII, № 64). Керкербарт перерахував усіх козацьких ватажків поімено і тому вістку Бельського про те, що Наливайка принесено до Варшави в шістьма товаришами треба визнати за помилкову. За Бельським повторили І. Костомаров Собр. соч. III, 675; Ролле, 194 (назвав по іменам лише чотирьох) та Модзалевський РБС XI, 55; Ф. Срібний, у своїй рецензії на Велевіцького неслучно запідозрив авторитетність його синодцтв, спершиши на того самого, мало нартого дошрія, Бельського (ЗНТШ 67, 1905 стр. 4).

⁹) Анна, остання в роді Ягайлонів, сестра Жигімонта-Августа, вдова Стефана Баторія, тітка Жигімента III (померла невідомо — 9. вересня 1596).

¹⁰) Цікаво порівняти в цьому описом відому ватажку Бельського III, 1765 „Вула то осіба krasna, та ж ktemu nie lada by to byl na dobre obraca!, co mi bog da!; do tego puszkatz zgnapieciu“.

¹¹) Як вважав Грушевський VII, 237 досі відомі імена вязків крім Шаули та Шостака — Мазепа, Панчоха, Кивим — подані джерелами непевними (Сб. летоп. Ю. Р., 4; Купіш, Матеріали I, 65; Буачк, Праці ОЦНБ I, 59—60); і дійсно серед привезених до Варшави бранців їх нема. Хіба може статися плутаніна між прізвищем „Панчоха“ та „Скарбетка“, що його пізніше іменув Керкербарт? В літературі ці мітичні імена (крім Кізяни) вичисляє Ролле, 194.

¹²) Помиллися однаке теж і дослідники, які вважали що бранців було негайноже страчено (Костомаров III, 676 і Модзалевський РБС XI, 55). Їх помилка базується видимо на зваждо спішній інтерпретації Бельського, который писав, що товариші недолі Наливайка „гучно розіпали“ (III, 1765). Обережніше і правильніше висловився Грушевський VII, 237 — „скарвано на смerte невадового“.

¹³) Додаток, № 38: Жукович, 235; Script. reg. Pol. VIII, 47.

уперто обстоювали свою невинність і вимагали представлення доказів на їх злочини. Чи оскарження було зрештою доведене, чи ні — не знати. Коронний інстигатор оголосив обом, що не дивлячися на заперечення вини (*in recessu criminis*) співпраці з ворогами батьківщини в особливої королівської ласки (*ex singularis clementia Regis*) засуджено їх на відрубання голови. „Особлива королівська ласка“ значила в данім разі видимо звільнення від тортур, про які дійсно нічого не згадувється. Після цього виведено обох засуджених крізь малі дверцята за міські мури над Вислу та дано їм можливість причаститися й висловідатися. Останню втіху подав їм „патер Бернгард“. Трудно думати щоб православний піп міг бути названий патером, і ще трудніше — щоб він носив таке ім'я, зрештою популярне серед католиків. Отже згадані козакуючі шляхтичі були католицько-го віроісповідання. Після того як засуджені помолилися, вони обнявшись попрощалися зі собою, але Кособуцькому, який перший поклав голову на ешафот, трапилася негода: він поворухнувся і кат, не попавши добре, лише розтяв йому щоку. Старовинного звичаю, що кат не рубав у друге, дотримано. Кару спинили і раненого понесли до лікаря. По дорозі він помер. На Павловськім, котрий тримався значно спокійніше показав кат своє уміння краще. „Дай Боже обом щасливого воскресіння...“ таким побажанням закінчив Керкебарт опис цієї сцени, якої він, як видно, був очевидцем. Це закінчення показує внову, що супроти засуджених козаків мав данцицький звігодавець скоріше співчуття аніж ненависть чи озаблення.

Очевидно обидва шляхтичі Кособуцький і Павловський доконували тих самих вчинків, що й досі відомі Михайло та Олександр Гулевичі, Фльоріян Гедройц або князь Петро Воронецький. Стоячи менше чи більше в звязку з ріжкими розсипаними по Україні козацькими загонами займались вони грабунками та наїздами на шляхотські маєтності.¹¹⁾ Певно, що при цьому переслідувалось у першу чергу особисті цілі — поодинокі пани ловили рибу в мутній воді козацького роаливу, але загальна кількість шляхти серед козаків була досить значною.¹²⁾ Однаке тоді як усі дотепер відомі шляхотські сподвижники Наливайка належали до українських православних родів Кособуцький і Павловський були не лише поляками-католиками, але й походили з етічно - польських, далісих від України земель.¹³⁾ І варте уваги, що саме вони витримали до кінця Солоницьку облогу та попали в число найвидатніших козацьких ватажків, тоді як напр. православні Гулевичі або князь Воронецький виявилися тільки хвилевими попутчиками козацького руху та залишились і на далі обивателями Речі Посполитої. Треба бачити тут лишній доказ того, як мало був тодішній козацький рух звязаний з релігійними чи національними мотивами.

¹¹⁾ АЮЗР I¹, № 90; АЮЗР III¹, № 20, 27, 29; вор. теж промову Гулевича на соймі 1597 у Варшаві, де він виправдував свого сина за участь у козацьких наїздах (Г о л у б е І, 48; Script. reg. Pol. XX, 101, 472).

¹²⁾ Про це свідчить лист Радзивіла Сирітки з Білої 11. квітня 1596 (Script. reg. Pol. VIII, 45—46). „O kozakach przyszedł wieść iż Szaniecy urwano pieć roj, więźniów jest do 200 szlachciców, którzy do nauki K. Jmci na zamkach są posadzeni“. Orzelski I, 211 говорив на соймiku в Шроді 8. січня 1597 „... nad którego (Наливайка) towarzyszní szlachcicami jni się sprawiedliwością stała...“. Крім Кособуцького й Павловського шляхотський титул могли мати ще Коршоловський та Острівський.

¹³⁾ Кособуцькі гербу Побуг численно розіткали родина у місцевостях над Вкрою (Гаргоскі, 233; A. Sokolowski в Script. reg. Pol. VIII, 47). Микола Кособуцький був 1582 писарем земським у Плоцьку (Wierzbowski I, 244). Якийсь Кособуцький згаданий пізніше, у війні зі Шведами 1626 р. наявіть як воєводич мазовецький (A. Grabowski. Starożytności polskie... I, 210). Павловських було богато родів. Гаргоскі, 489, 708, 742 згадує їх три: гербу Леліва у повіті Освенцім та Затор, г. Корвін на Люблинщині й г. Вержбна в Великопольщі. Niesiecki IV, 468; V, 246; VI, 41; VII, 261—264, 364; VIII, 119; IX, 316 знає аж вісім родів Павловських усі з Великопольщі й Прусії, крім одного г. Корвін з Люблинщини.

Тепер пішли одна за другою дальші кари... На слідуючий день — 25 вересня тортували чотирьох козаків: Шкарпетку, Острівського, Івашка та Коршоловського.¹⁴⁾ Вони призналися в усіх пунктах обвинувачення, себто мабуть у грабунках шляхетських маєтностей та в спілці з ворогами держави. Однаке всі одноголосно твердили, що Івашко невинний. Після тортур перевели всіх бранців до іншої вязниці, взяли з них кайдани та дали висповідатися. На цей раз священник називаний „Pfaffe“ — зовсім можливе для православного означення. Дня 28 вересня о шостій годині ранку скарано всіх чотирьох, також і невинного Івашка. Та останній тримався перед смертю якраз значно відважніше піж усі інші: „Не можна було цього змінити“ ддав на закінчення звіту данці́ський резидент — і це останнє речення звучить знову виразним співчуттям з долею принаймні того Івашка, кому не можна було довести ніякої провини.¹⁵⁾

Вночі з 4 на 5 жовтня самого Наливайка і решту його товаришів водили поодинці на допит до коронного маршалка Миколи Зебржидовського, що погрожував їм тортурами, коли вони не дадуть відповіді на запити. Через три дні, в ніч на 8 жовтня відокремлено від інших Шаулу Й Шостака та відведенено їх до вежі тортур. Обом козакам обстригли все волосся з тіла зі страху перед тим, що вони можуть бути зачаровані. На другу ніч їх катували. Данці́ський автодавець вимірковував, що вони мали при цім оповісти щось інтересного, бо коронний маршалок, котрий, хорій на пропасницю, не показувався у королівськім палаці, раптом, не дивлячися на погану погоду зявився до Жигімента III на приватну авдієнцію в чотири очі. Здогад Керкербarta так і залишився здогадом без ніяких підстав. Нічого близчого про зізнання ковацьких ватажків невідомо. Через два дні, 11 жовтня пополудне, стято Шаулу Й Шостака, а їх голови виставлено по вулицях на палах.¹⁶⁾

Після цього прийшла черга на самого Наливайка. Його мучили одною з найтяжчих тортур, а саме окремо приставлена сторожа мусила не давати йому заснути. По кількох днях такої муки людина попадала у стан непричетності і балакала не здаючи собі справи у власних словах. Безсонницею мучили Наливайка від 10 по 14 жовтня після чого його водили на допит до коронного маршалка та присилали йому до вязниці відомого езуїта Андрія Боболю з підканцлером Яном Тарновським, очевидно з метою цього випитати.¹⁷⁾ Проте можна сумніватися чи тортури застосовано з усією суровістю; після відвідин Боболі Наливайкові дозволили годину заснути, але в дійсності він спав більше ніж дві. Сторожа не тільки не будила його, але й підкупила слідуючу зміну, щоб і та теж його не турбувало. Керкербарт говорить про співчуття вартових до полоненого ватажка. Але скорше можна тут думати знову таки за це враження, яке особа Наливайка видимо робила на оточення. Звичайного співчуття у су-

¹⁴⁾ Коршолопських ві Пашроцький ві Несвіцький не знають. Натомість Острівських подав Пашроцький в Україні й у Польщі шість родів (стр. 136, 214, 489, 589, 619, 691) а Несвіцький, крім цих ще 4 також і в Україні і в Польщі (VI, 588; VII, 202, 205—206; VIII, 100, 399; IX, 73).

¹⁵⁾ Додаток, № 40.

¹⁶⁾ Додаток, № 41; Бельський III, 1764 теж навав по іменах як найголовніших привідців Наливайка, Шаулу і Шостака. Як видатний старшина вгаданий Шостак у листі Жолкевського з 16. березня 1596 (Listy, 72); подібно до інших козацьких ватажків провадив і він теж якусь переписку з польськими магнатами (Archiwum Sapiehów I, 145).

¹⁷⁾ Додаток, № 42: Керкербарт не вгадав чи тортури провадилися способом розштуркування чи робленням гуркоту. Костомаров III, 676 пише, що двоє музик били Наливайкові над вухом у літаври. Про відвідники Тарновського та Боболі згадує в одному своєму листі Лев Сапіга; він категорично твердить, що Наливайко не сказав нічого (Archiwum Sapiehów I, 144).

дової сторожі з XVI століття навряд чи вистарчилоб для того, щоб на-
віть пускати в діло підкуп. Може не без значення була обставина, що
варшавська тюремна варта своїм походженням і суспільним станом була
близька до тих „втікачів, бедомних, злочинців“, замкових слуг, збройних
наймитів та дрібного воєнного люду з котрого впершу чергу рекрутова-
лися загони Наливайка.¹⁸⁾

Дехто з вартових твердили, що козацький вождь нічого не зінав. Ін-
ші знов оповідали нібито Наливайко признався, що закопав у землю гро-
щі захищі у волову шкуру, але це місце може знайти лише він сам. Опи-
сати його не можливо, а всіх своїх поміщиків при закупуванні він поза-
бивав власною рукою. Історія ця однаке менше подібна до фантастичній
вмученої бесонницею людини (коли приняти, що йому таки дійсно не да-
вали спати) ніж до звичайних оповідань про скарби популярних привід-
ців. Скоріше можна собі уявити, що мається тут до діла з новонародже-
ною легендою ніж із дійсними візнаннями. На кожний випадок не оповів
Наливайко нічого важливого, а в тортуруванні мабуть наступила перерва.
Так можна судити з речения звітодавця під 18 жовтня: „що буде з Нали-
вайком, покаже наступний тиждень“. Литовський великий канцлер Нев
Сапіга передавав 12 жовтня, що його мали незабаром стратити.¹⁹⁾ Це
виявилось невірним — козацький ватажок залишився у вязниці ще цілих
пів року. Але обставина, що відомість про страчення подала така компе-
тентна в правительствах кругах особа як литовський канцлер, змушув
думати, що справді існував план негайної страти Наливайка — план який
чомусь тоді, у жовтні 1596 не був здійснений.

Двох дальших козацьких старшин тим часом, пострахавши їх карою смер-
ти, помилувано. Дня 18 жовтня впали обое, Дука Й Олівка, до ніг коро-
леві, коли той ішов на мессу, та дякували йому за ласку. Дуку характери-
зував Керкербарт як невинного, але Олівка мав бути славним у Дікім
полі ватажком. Обов' були або піддані селяне, або залежні замкові слуги,
бо їх після помилування віддано їх панові.²⁰⁾ Взагалі в середніх числах
жовтня наступила в якихсь причин перерва в серії кар. Розійшлась навіть
чутка, що кілька панів заступилося за Наливайка та виявили готовість
взяти на себе поруку в тім, що він на будуче зберігатиме вірність коро-
леві й Речі Посполитій.²¹⁾ Щось зовсім фантастичного це не було. В днях
своєї слави певно мав Наливайко вносини не з одним тільки підчашим
Тарановським і колишні його приятелі могли пробувати змякшити його
долю. Але таку чутку приняв Керкербарт з недовір'ям, бо з того як Й
оповідалось він не міг допитати за іменами тих чотирьох панів, що гото-
ві були ручити за козацького вождя. Недовір'я Керкербarta було обо-
сноване і робить йому як точному звітодавцеві честь. Особисто він сумні-
вався, що Наливайко вийшов ціло, але рівночасно послав повідомлення
данцизькому сенатові про нараду, яка відбулась між маршалком Зебржи-
довським, підканцлером Тарановським, та відомими правниками Щербичем
і Лончинським напевне в спріві дальшої долі полоненого ватажка. Особ-

¹⁸⁾ Найденстейн XI, 327; Грушевський VII, 238 теж нотує враження, яке
зробив Наливайко на сучасників, вичисляючи легенду, що він був обвійна його
смерть. „Оцовідаяя сі покавують, що скоро по смерті — а може ще й за життя Нали-
вайко юріс до роамірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на україн-
ського короля“.

¹⁹⁾ Archiwum Sapiehów I, 144.

²⁰⁾ Додаток, № 46.

²¹⁾ Додаток, № 42; пор. теж лист Радзивіла Сирітки з 5. жовтня 1596 (Script. reg.
Pol. VIII, 47). „O Nalewajku i z relacyj i z listów mialem, że dobrą nadzieję może mieć
wolności swej... póki jeszcze na świecie jest, jam inter metum, bo słyszę jako ważnych
i wiele miałyb mieć promotorów“.

бливо інтересна кінцева замітка Керкербarta, що і Зебржидовській і Боболя подавали Наливайкові в імені короля надії на будуче (*guten Trost*). Помилка Льва Сапіги та підозріння Радзивіла Сирітки про „високих заступників“ козацького бранця зискують таким чином на значенню. В інтімнім кругу приближених короля Жигімента III очевидно виникли пляни якось використати популярного привідцю мас, що опинився в іх руках. Супроти королівської особи Наливайко, як і всі інші козацькі старшини, завше виявляв тільки пошану. Інша річ, що пляни Жигімонтового оточення могли мати вигляд лише невиправних фантавій, з якими боялись винуватись на світ з огляду на непримириме ставлення шляхотського загалу до козаччини.

Страти останніх положеніків відбулась 13 грудня о девятій годині ранку. На черзі стояв Микитка, судачи по описові Керкербarta особливо видатний і завзятий козак. Майже весело (*wol getrost*) йшов він на смерть, не дав катові торкнутися себе, сам здійняв одежу та залишивши тільки в зеленім жупані попрощався з катовим. Кладучи голову на ешафот жартував Микитка, що він схиляє її немов для миропомазання. Його голову також виставлено на палі, що було привілеєм лише найвидатніших козацьких привідців, Шаули та Шостака. Товариш Микитки, останній з усіх дванадцяти, знову Івашко по імені, дістав в останній хвилині з уст королівського дворяніна Дрожинського, помилування від Жигімента III з тим щоби він розновів усе, що бачив, та служив для інших відстрашуючим прикладом. Івашко подякував довемним уклоном.²²⁾

З усіх, привезених до Варшави, козацьких старшин отже троє було помиловано, а решта стягні. Не внати чи останній Івашко повчав потім пограничне населення про послух мавстатові Речі Посполитої, але щодо інших помилуваних цього сказати не можна. На бурхливу кров козацьких „кавалерів“ очевидно навіть прояви королівської великородушності не мали благодатного впливу, що міг бін’ їх примирити з припадами шляхотського устрою. Дня 1 червня 1597 повідомляла данціська реляція ляконично: з трох козаків помилуваних їх величиńством двоє — Дука й Микитка²³⁾ забили свого пана і пограбувавши, що далося, втекли до свого давнього товариства. Очевидно низгове життя, навіть у сумніх обставинах після Солоницького погрому, занадто манило до себе стару гвардію молдавських та білоруських походів. Не треба забувати, що всі вичислені тут козаки напевно належали до чільних ватажків у тім війську, яке три роки фактично панувало на цілім просторі українського степового пограниччя. А як прикрим був для козаків поворот до панів свідчить відомість, що саме через це жадання Жолкевського розбилися переговори про капітуляцію на Солониці і дійшло до різни.²⁴⁾

Наливайко тим часом сидів далі у вязниці. Шляхотська суспільність почала вже не на жарт турбуватися довгим проволіканням його страти. Завше підіврала на своє власне правительство, почала шляхта і тут додумуватись якісь потаємних махінацій. „A Nalewajka po coż do sejmu chowają? czy herszt niewinię, co ziemie koronnej kilkaset mil powojowa? co chorągwie i strzelbę królewską w bitwach brał? ludzie poraża? piechotę wybili?.. Czy sejm tylko o nim być ma, a nie o głowniejszych sprawach?“ кричав на виборчім сеймiku вже відомий староста радзивіловський

²²⁾ Додаток, № 44.

²³⁾ Додаток, № 46; тут очевидно помилка — має бути Олівка. Вістка прийшла здалека і імена могли переплутатись, тим більше, що цю новину подав не знайомий із цілим кодом процесу Керкербарт а новий, певне мало знайомий з минулім, резидент Даніель Торнай.

²⁴⁾ Bielski III, 1765.

Оржельський.²⁴⁾ Соймики воєводств Мазовецького та Руського домагалися чим скоршої страти Наливайка. Нажаль данціїські звіти з цього часу не приносять нічого цікавого. Керкербарт видимо з кінцем грудня 1596 покинув Варшаву, а його наступники або не цікавились козацькими справами, або й не знали їх. Лише з 11 лютого збереглася вістка, що Наливайка цими днями знову тортуровано і мали вже його стратити, але з невідомих причин справу знову відкладено.²⁵⁾ В кінці березня з'явилися ще до Наливайка у вязницю пан Овсій Максимович а з ним „енерал возний его королевской милости дворкий“ Максим Козловський та ще двоє свідків. Вони допитували за коштовну зброю (шаблю, палаш) застав князя Друцького-Соколинського, здепонованій Максимовичем у одного могилевського міщанина. Наливайко відповів, що сріблом оправлену аброю, під час грабунку Могилева, козаки принесли йому а „иную маєтность вашу войско мое побрали“.²⁶⁾ На тім допиті і скінчився, подаючи хиба стилеву подробицю поділу здобичі серед козаків.

Чи то під натиском шляхотської суспільності, яка домагалася смерті козацького привідці, чи то тому, що його власні пляни щодо Наливайка були невиразні й легко змінливі, але після закінчення сойму правительство вирішило скінчити справу. Останній допит учинили Наливайкові 9 квітня в присутності всіх сенаторів, які на той час були у Варшаві. Чи можна брати поважно його тут пороблені візнання, ніби то князь Острожський звязався в кінці 1595 з козаками щоб використати їх проти короля в обороні кривд, які діялись „вірі руській“, мусить наразі лишитись питанням отвертим. Сама страта, як відомо, відбулася на Належках 11 квітня 1597, що припадав на п'ятницю після Великодня. Тіло потім четвертовано і виставлено на показ.²⁷⁾ Данціїського звіту про цю справу не доходилося.

Бачивши ті зародки легенд, які творилися довкола Наливайка ще поки він сидів у вязниці, не приходиться дивуватись повені фантазій, що майже в сучасну добу творились довкола його смерті, не кажучи вже про часи пізніші. Видимо згадане уміння Наливайка робити враження на оточення сприяло тому, що, як висловився Грушевський, „в ватажку української славолі бачили фігуру важнішу, ніж був в дійсності“.²⁸⁾

²⁴⁾ Ożelski I, 211; Голубев I, 54; Script. rer. Pol. XX, 107, 385.

²⁵⁾ Додаток, № 45.

²⁶⁾ АЗР IV, 173.

²⁷⁾ Голубев I, 64; Bielski III, 1765; Script. rer. Pol. VII, 235; Масігек, 84 і 100; можна однаке згадати, що останні зівнання Наливайка досить згоджуються зі свідоцтвами арештованого Хлопіцького, які теж вказували на численні звязки князя Острожського з козаками.

²⁸⁾ Грушевський VII, 237.

Додаток.

МАТЕРІАЛ З ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В ЛЬВІВІ.

Сигнатуря: 300,9 №. 46—52 (pp. 1592—1597).

1.

Константин Гіз, Мельхіор Шахман та Георг Бергман з Варшави 26. вересня 1592.

Die Kosaken sollen dem Brzezlawischen Woywoden¹⁾ eine seiner vornehmsten Städte ausgespuktet, undt einen zimlichen grossen raub davon gebracht haben; wie auch dem H. Kiosischen Woywoden²⁾ von ihnen ein absag brief zugekommen, zu was ende solches muhu ferner gereichen mochte, wirdt die zeit geben.

2.

Константин Гіз та Георг Бергман з Варшави 2. жовтня 1592.

Es sein albie zeitung angekommen, das die Kosacken über die grenze gefallen, undt dem Türkem einen grossen schaden zugefügert, auch etliche Städte ausgespuktet haben; worauf sich den die Tatren undt Türkem wiederum aufgeinachtet, undt an der grenzen sich sehn lassen, also das mahn sich eines einfalles befahret.

3.

Константин Гіз, Мельхіор Шахман та Георг Бергман з Варшави 23. жовтня 1592.

Die herren Räthe bei Ihrer Maytt zusammen gekommen, undt biss zu später abends zeit geradtschlaget; alda den unter anderen soll vorlesen sein ein schreiben vom Türkem, in welchem ehr nicht allein über den Kosacken zugeingten schaden klaget, sondern auch zum heftigstere über den Starosten Kamintczki³⁾ undt andere mehr sich beschweret, und aussdrücklicher anzeigen, im fall solcher zugefügter schaden undt grubere frewel auss Ihrer Mytt beflich geschehen weltre, so wolte er hiemitt den augerichteten frieden aufgesaget haben. Wo aber nicht, so begere ehr das die (anctoren)⁴⁾ am leben mochten gestraffet werden.

4.

Вессель Міттендорф з Варшави 17. грудня 1592.

Sonsten ist albie nichts davon ich E. E. W. fernere zu schreiben mochte, ohne allein das am 9. dato der Tatrischer Gesandte fur Ihrer Maytt ist gehöret worden, undt hat sich beklaget über den kosacken einfelle undt zugefügtem schaden, undt danebenst gebeten Ihre Maytt wolten darum sein, damit sie gehemmet, undt alle freundschaft mochte erhalten bleiben. Worauf am 15. hermach solch ein andlwort erfolget, das Ihre Maytt zu erhaltung beständiger freundschaft geneiget, wolte auch vorhüttien das nichts dawieder geschehen möge; auf das aber der Carz Prokopsky⁵⁾ desto klerlicher solches spuren möge, wolten Ihre Mayt erster tags einen grossen boten mit ferneren bescheide ahn ihn abfertigen.

5.

Ганс фон дер Лінде, Гергарт Цімерман (?) та Георг Бергман з Варшави 1. червня 1593.

Der Komitzki⁶⁾ beginnt mit seinen sachen auch aufzuwachen also will ein jeder Ritter an der stadt itzo werden.

¹⁾ Януш Збаражський.

²⁾ Василь Острожський.

³⁾ Ян Потоцький.

⁴⁾ Гипотетично відчутані слова.

⁵⁾ Іоакім II-йрей „Буря“

⁶⁾ Краштоф Кошинський.

6.

Ті-ж самі, Варшава 4. червня 1593 (постскріптум).

Gleich im schliessen werden wir berichtet das der Kosszinski, der sich zu den Cosaken geschlagen, und dem herren Kiofschen Woewoden vor diesem grossen schaden zugefuet, an den grenzen von dem (liegeschen) uberraschet worden, und selv vier hundert ans heupt erleget, und er selbst zu stuecken gehawen worden.

7. .

Вессель Міттендорф з Кракова 2. жовтня 1594.¹⁾

Etsicher Armenier die gestern anhergekommen, bringen gewisse zeitung, wie der Starosta Snatinski²⁾ mit m/17 wolgeristeter kriegsleidt in die Tartarey nach Kaffi zu rückke, in hoimang weil das der vornemste ort ist, undt da niemal kriege gewesen, gute beute davon zu bringen.

Der Kosacken, welcher Obrister Natiewaiko heisset, sollen 4000, mani beieinander sein, undt haben ihren zugk nach der Turkey genommen, alda sie auf eine grosse anzahl Türken getroffen, denen 7000, erleget, undt eine so grosse heute erobert, das sie damals nicht weiter haben fortzischen können, sondern haben dieselbe heute mit sich zu rückke genommen, undt in Bialogrod welches unter dem H. Straussen³⁾ gelegen, niedergeleget. Undt weil ihnen dieser zugk so wol gehungen, sol ein grosses volck ihnen teglich zu fallen, mit denen sie ans neue nach Tchin in Turckeien fortziehen. Der Kosacken aber sein in dem treffen 700, geblichen.

Слідує звіт про ворацю християн від Раабом.

8.

Георг Бергман та Вессель Міттендорф з Кракова 15. листопада 1594.⁴⁾

Heutiges tages hat nalm allie für gewiss aussgegeben, welches auch der Starosta Snatinski sol hergeschrieben haben, wie das unsere Kosaken derer m. 12 beieinander sein, wegen des Christlichen keysers, dessen fahne sie auch führen sollen, in die Wallachey gefallen, den Woewoden daselbst vertrieben, undt die gantze landtschaft eingenommen haben.

Postscriptum 16. Nonembria. Was wir auch hic oben vom einfall unserer Kosacken in die Walachey gemeldet, solches wirdt von vornemmen confirmiret, die den dather eines grossen unglückes über diese krohne Polen sich beferen, undt fast bekummert sein, undt so viel do mehr, weil man zeitung bekommen, das sich die Tatern nach Siebenburgen begeben haben, undt das Turkische heer ihnen beistandt zu leisten, folgen soll.

9.

Ті-ж самі, Краків 29. листопада 1594.

Unsere kosacken sollen mit grossem raube auss der Wallachey zurücke kehren, undt die gelegenheit ihres durchziehens abwarten, darumb den das unserige an der grenze liegende kriegssvolk wegen des langwierigen vorzuges nicht wol zu frieden, undt so viel do mehr weil bei Ihnen (welches der H. Referendarus⁵⁾) sol hergeschrieben haben, dessen ankunft mani teglich erwartet) grosser mangel an prouiant gespuren wirdt.

10.

Вессель Міттендорф з Кракова 11. січня 1595.

Результати засідань, що мав Ікігмонт III у Прошвицях в краківським воеводою, каштеляном та єпископом, депутатами від капітули цього міста, любливським воєводою та головним секретарем⁶⁾.

Anlangende den andern punct wegen der Kosacken ist für radtsamste angesehen, das man nicht so gar schwer mit mandaten oder citationen kegenst sie sollte vorfahren, sinte-

¹⁾ З помилками надруковано у Нурмузакі XII, 9.

²⁾ Юрій Язлонецький.

³⁾ Помилка: має бути Брацлав. Брацлавським старостою був Юрій Струсь. Грушевський VII, 184 помилково назав його Яковом (пор. Niesiecki VIII, 539).

⁴⁾ Постскріптум цього звіту в уривку надрукований у Нурмузакі XII, 17.

⁵⁾ Ян Томаш Дрогойовський, староста веремишльський.

⁶⁾ Краківський воєвода — Микола Фірлей; краківський каштелян — Януш Острожський; краківський єпископ — Юрій Радзивіл; люблинський воєвода — Микола Зебжидоцький.

mal mahn ihrer hoff schickunigk mochte benötiget sein, sondern das man sie schriftlich ermahnete, damit sie sich der gebore nach vorhalten, undt keinen mutwillen fester üben wolten.

11.

Той-же, Краків 27. січня 1595.

Die Kosaken haben ihre abgesandten an Ihre Maytt anbergefeiertiget, undt lassen sich entschuldigen wegen der vielfältigen klagen so für Ihre Maytt gebracht sein, erbitten sich Ihrer Maytt vor allen andern zu dienen, undt wieder den feindt gebrauchen zu lassen. Nicht dowenger hat manu albie zeitung, das die Kosaken von ihrem mutwillen nicht nachlassen, undt sollen Kaminiets belegert haben.

12.

Той-же, Краків 3. лютого 1595.

Die Kosaken sollen Kamieniec mit gewalt erobern undt eingenommen haben. Das mahn sich zu ihnen werikt gutes vorsehen kan.

13.

Константин Гіз та Ганс Торберреп з Кракова 22. лютого 1595.

Was nuhn zu schlosse teglich fürgelaufen, werden E. E. W. auss folgendem zu vornehmen haben. Am 20. dato haben Ihre Maytt kriminalsachen gerichtet, da den zu letzt der Chlopiczki abgesanter von den Kosaken, (davon wir in vorigen schreiben meldung gethan, das er bei dem H. hofmarschalk⁽¹⁾) in vorhaftung gehalten) vorgestellet, undt vom Instigator Regni⁽²⁾ öffentlich angeklaget worden, als sollte er bei Ihrer Maytt abwesen allerlei leudte zu sich gerottet haben, zu frenabden potentaten gereiset, allerlei praktiken auch mit dem Moskowiter getrieben, des keyzers fahne den kosaken zugeführt etc. Wie nuhn hierauf die herren Senators votiren solten, seit die umbstende allesamt abgewiesen. Es ist aber damals nichts concludiret, sondern auf eine andere zeit vorleget, undt der Chlopiczki wiedcrumb mit den heidukn ins H. Marschalks herberge befleitet worden...

Nachdem auch heut die landithoten sich zum heftigsten erklaget über der kosaken mutwillen in dem sie schriftlichen bericht eben konuenen, wie die Kosaken (derer wie malnu sagt m. 13 oder m. 14 heineander sein soll) in der Wolyn einen uberauss grossen schaden mit plundern und brennen gethan, viel leute gefangen genommen, iemmerlich niedergehaulen undt tyramischer unchristlicher weise mit ihnen umbrangen sein, haben sie Ihre Maytt umb hilfe angerufen, damit solcher mutwil in zeiten redempfer undt ausgetilget möge werden. Darauf haben Ihre Maytt den tag über einen geheimen Radt gehalten, was daselbst beschlossen wirdt die zeit geben.

14.

Анонімна „Instructia na seim walni coronny w Krakowie na dzien szosty Miesziacza lutego Roku Panskiego 1595“.

Находиться після вілти Іоакіма Бергмана та Весселя Міттендорфа з Кракова 29. вересня 1595 але хронологічно належить на початок лютого.

Oczim się tu sieroko nierozwodzacz chce się da P. Bog J. K. M. o wsistkim smieszc na Sejmie straszna tam na tej ukraiinic spacz iako u nieprzilacel swawola zabrala się bela pierwy lotrzostwa: wielka gromada ktorzi chodzili w [нечисте слово] Turczkie zburzili y wypładrowali Theinia, tam pojmi gromieni od tatar wrocili sie do Braczlawia miasto y zamek oszieldy domi zamieczky slacheczkie naleczdaią slachli woiewoetwa Braczlawskie⁽³⁾ niemalo powordowali y prawie obyczajem nieprzyacielskim wojuią te tam wloseci y nie powoiowawszi y popustoszliwszi daleko prochi y inne munite z zamkow K. I. M. y ludzi Riczerskiego stam zabrawszy y do dwunascie tysięci elowicka mając do Wołoch wesli ludzis hospodara Wołoskiego ktorzi sie im oprzecz chceziel potrzikroć zibili, tak ysz samemu Hospodarowi uciekacz przisko a Kozactwo to Wołoskoy ziemie pomisi swoj woinie. Zaczin dochodzi to K. I. M. ze Tatarowie z ordi ziąc się chciaż

⁽¹⁾ Очевидно це королівський маршалок Петро Ляцянський.

⁽²⁾ Андрій Ржечицький відомий як Інстигатор 1585; Е. Барбінський, видавець Dyaryusze Sejmowe 1597 (Script. rer. Pol. XX, 539) навав в іменім покажчуку Інстигатором Пржелюбського (або Пржелібського); але в примітці в тексті (стр. 523) нававо Пржелюбського прокуратором і в видрукованого протоколу слідства над екзархом Никифором (стор. 478, 522—523) видно, що Інстигатор і Пржелюбський — дві різні особи.

z Turki ktorzi za okolo Dunaja y wspieracz z Woloch kozaki. Czo jesly sic im to zdarzy to juz y stam tey stroni wrota do nasz otworzone a chocbi y te tam kozactwo odzierzecz sie moglo idzie o starganic przesz nie samiscezkie⁹ przymierza y zawiedzenie Rptey w ranki ztak potcznym nieprzyacielom. Wieck y obespieczenstwo (**нечітке слово**) ktore czi swoowolny ludzie nie inaczi takie nieprzyaciel wojuja: przeto trzeba otim radzicz iakobi wzdy tey tam swooley zabiczecz y one poskromicz y pokaracz.

15.

Константин Гіз та Ганс Торбергер з Кракова 1. березня 1595.

Gestriges tages wie Ihre Maytt Littawsche sachen gerichtet, haben die Landthoten Ihrer Maytt anzeigen lassen, wie sie berichtet das die Kosaken sich nach Kioff soften nahen undt dahin begeben wollen, baten dennach Ihre Maytt wolle dem h. Feldheuptman¹⁰) befiech gebien, damit dieses ihr vorneinen gehemmet undt in zeiten dem unglücke so daraus erfolgen könnte vorgekommen mochte werden. Hienebenst haben sie auch begeret, Ihre Maytt wolle die iengen so den Kosaken zugezogen, undt noch teglich sich zu ihnen begeben, post curiam citiren. Welches alles Ihre Mayt zu ihm beliebet haben.

16.

Вессель Міттендорф з Кракова, 26. квітня 1595.

Auss Ungarn kommtet wenig gewisser zeitung, ohne allein das der Turk in grosser aufrufung sein soll, auch die Tatari mit einer grossen anzal volckes über die grrentzen zu ziehen sich sollen vormercken lassen. Die Kosacken haben mit hülf der wallachen Tehin überallien und einnehmen wollen, seih aber von den Türcken ubereitet, also das bei 5000 Kosacken sollen gehliefen sein. Sonsten sparet malin alhic keine, preparation zum kriege, oder iekein volk sollte angenommen werden.

17.

Той-же, Краків 9. травня 1595.

Chlopiczki ein kosack, der ohne weil über gefengnich gehalten, undt auf negst vorgangenem Reichstage öffentlich angeklaget gewesen, ist heimlicher weise dawon gekommen.

18.

Ганс Торбергер та Георг Бергман з Кракова, 21. травня 1595.

Chlopiczki ein Kosack, von welchem vorhin E. E. W. geschrieben, das er von hinten auss dem gefengniss entkommen, ist zu Tesschen ereilet undt angetroffen worden: undt hat zwar derselbe, der ihm von Ihrer Maytt wegen nachgeschicket, ihn von dannen wegfuhrten wollen, aber malin hat es ihm alda nicht gestattet, sondern sein sowoll der Chlopiczki, wie auch derselbe der nach ihm aussgeschicket beide gefengnich eingezogen wurden. Dessenhalben dan Ihre Maytt an den keyser ein schreiben sollen haben abgehen lassen.

19.

При звіті Ганса фон дер Лінде та Гергарта Брандеса з Варшави 11. вересня 1595 долучена копія з «Postulata do Krolia Je^o Mczi od Woiewodztw Wielgo Polskich».

2. Pochwalaia mädre y na obie strone ostrozne a R. Rptei poziteczne postanowienie na przeslim sejmie, abi non obstante Comissione poslaniec bil do Turek, z uskarzeniem sie na Tatari o przescie ziem: Coronnicz. A iz widz̄ zwloke tak dluą od sejmu do te^o czassu bić Rptei skodliwa; prossä abi Je^o Kro: M. poslancza pretko posłać do Turck raezel, dolozivssi obinowi stroni Kozakow Nizowich, ktorzi swą wolią nad wiadomość u rozkazanie Je^o Kro: M. ie^o niektore zamki splundrowali et ad explorandum intentem et voluntatem tego Tyranna.

6. Obieraią sie w Russi jakies nowe Regimenti. Bo jako pirwei tak y theraz choragwie czudze Nizowi Kozacci podnossą. Jus nie Je^o Kro: M. za Pana maią. Ale kogo innego mianuią. Prossä abi Je^o Kro: M. rozkazac raezel Pa^a Hetmanowi, abi maiac wojsko, theraz takie ludzie poskromiel. Odiz ad officium niemoga inaczi priwiedzeni bić bez wojska.

⁹⁾ Гетьман польский Станислав Жолкевский.

20.

Ганс Нернербарт з Кракова, 1. січня 1596.

Aus Littawen ist bisher zeitung gewesen von den kosacken wie sie Slucki verheeret undt ausgeplündert gehabt. Dem schaden zu begegnen, hat Ihre May. itzo dem Cracawischen herren¹⁴⁾) neben noch etzlichen (mhere) Castellanen auferlegt, mit dem Wallachischen undt anderem kriegsvolck, wieder sic zu ziehen, undt ihnen nach zu eilen, nach dem sie sich auf Wolin begeben, undt verlauten lassen, wofern Ihre May. sie hart verfolgen wolte, den sic als den dieselben gegendt herumb verlieren undt verterben, undt endtlich zu dem Moscowiter fallen wolten. Welches die zeit weiter wirdt erklieren.

21.

Той-же, Краків 21. січня 1596.

Heute ist auch aus Reussen zeitung kommen, das der Naliwaika der kosacken Obrister daselbst eine stadt mit namen Mogillow gar ausgebrant hat. Und gehet die rede fort unter den leuten das des regierenden Moscowiters bruder¹⁵⁾) sich wieder die Polen rüstet und sich dessen öffentlich vorlauten lässt, unangeschen es Ilme von dem brudern gewheret wirdt.

22.

Ганс Торберреп з Кракова 20. лютого 1596.

Von neuen zeitungern ist allje weiter nichts, allein das das geschrey von den Kosacken von tag zu tag grösser wirdt, wie sich dieselben vest mlicern, also das sie bis in die fünfzehntausent seint starck worden, der Naliwaika mit dem Loboda sich vereinigt undt verglichen auf gleiche bente, undt in ihre gesellschaft den Bischof von Kiow bekommen haben, undt täglich mhere anhang suchen, auch vorgehen das sie alle arme undt bedruckte leute, so zu ihnen zufucht haben werden, wieder das Polen gewalt undt tyranney schützen wollen. In summa sich so weit vermercken lassen, als wen sie ein neue Rempublican zu stiftten gesonnen weren, zu welchem auch den auch, wie man sagt, der Naliwaika titulum Principis an sich soll genommen haben, undt sein anschlag itzo, wie man sagt, auf Lublin, undt wie etzliche sagen, auf Grodno gerichtet sein. Undt gehet die rede für gar gewilhs, das sie des Keisers ihane firen, Was aber dieses geschrey für einen ausgang undt effect gewinnen werde, wirdt die zeit geben. Schicke E. H. hiebei neben antrem auch eine abschrift eines consilii, welches der Kiowische Bischof den Kosacken geben hat, wie ihm denchle, das sie ihr regement anfangen undt bestellen solten.

23.

Woisku zaporowskemu pokazanie iassne iak stroni wichowania, tak thosz stroni wiecznego opatrzenia na Zadnieprzu. 1596.

Izbi thowarzistwo woiska Zaporowskiego bei kazdi pewni swe¹⁶⁾ wichowania na Zadnieprzu, jako thesz y opatrzenia. Thedi kto bendzie Aciem Zadnieprzkim mial wieczne-mi czassi za opatrzenie z swem polkiem Pereiaslaw ze wsistkieni futoram, ze kto zaś bedzie Hetmanem, mial za opatrzenie swe swim polkiem wiecznimi czassi Lubno, ze wsistkieni futoram. Drugi polkownik, Pieczatlin, s swojem polkiem, ze wsistkieni futoram. Trzeczi polkownik s swoim polkiem Stawie, ze wsistkimi futoram. Czwartni polkownik s swoim polkiem Borispolle ze wsistkieni futoram. Piątni Polkownik s swoim polkiem Osthrz ze wsistkini futoram. Ssostni Polkownik s swoim polkiem Liutecz ze wsistkimi futoram. Siódmi Polkownik Homiel z swoim polkiem ze wsistkieni futoram. Osmi Polkownik Cziczersk z swoim polkiem ze wsistkieni futoram. Dziewiątni polkownik s swoim polkiem Propoisk ze wsistkini futoram. Dziesiątni polkownik s swoim polkiem Msciszlaw ze wsistkieni futoram. Dwanaesti polkownik Radowl ze wsistkieni futoram.

Obiezai do obieczęcia Pereisława.

Za rozkazaniem P. Woiewodi Kiowskiego Pereisławianom abi the pięć set Kozakow w domach swich miastich podstępni sposobem pozabiano y na lup obrocono: I który y lup, który odniesli Pereisławianie na on czass z kozakow, abi dochodzili Kozaci przed Commissarzim Je¹⁷⁾ Kro Mczi na Pereisławianach, iako przed Je¹⁸⁾ M. P. Pretwiczem, P. Kozakowskim, P. Orisewskim. Na których to Pereisławianach Jech M. P.

¹⁴⁾ Каштелян Януш Острожський.

¹⁵⁾ Борис Годунов; останній в роді московських князів лінії Данила Федор Іванович був жонатий з його сестрою Іриною.

Commissarze o niesluszní mord y iup skazali więci niż na sto tissięci złotich. Cze⁹ maezie note s podpissem rak Commissarskich w skzinie swojej wojskowej. Ktore tho pieniadze, iako sami Pereiaslawianie swiatssa, sumne beli niemala pieniadzi Kozakom slozelj, chezac Kozakow za then wistempk swoj przieduac. Ktore pieniadze P. Wojewoda Kjowski od Pereiaslawian wzajwszi, sobie prziwłaszel, a Kozaky przi decretie Commissarskim zostawiel. W ktorej sumnie przikazanej przez decret Commissarzow wiborniebi mogli vychac Kozaci w Perejlaw.

Drugi zassie sposob jest do obiecia wsistkiego Zadnieprza. Iz na pisanie J. M. P. Hetmana Coronnego¹⁰) woisko Zaporowskie chzac dogodzic rozkazaniu Je M do tego, aby mogli beli jaka przisluge uczinic Je⁹ Kro: M. P. swemu y wsistki R. P. na co koszt swego niemala ualozeni mebespieczestwa y trudu niemniejszego podejnowali, trudzic sie do Wo-loch z niemalem wojskiem swem, którego moglo byc okolo m. 20. A iz kazdj sluga jest godzien zaplatni swojej: przeto zaplatni dochodzic na Je⁹ Kro: M. P. swojeni y R. P. godna y slussna rzeć jest przekladem zolnierow Zamborskich obiac na wsistko wojsko, wsistko Zadnieprze. Co gdi Je⁹ Kro: M. y wsistki R. P. przelzini sie do wiachania Ko-zackiego w Preislaw, do tego y we wsistko Zadnieprze, thedi aby nieplacil wam thei sumni Pereiaslawski przez Commissarze Je⁹ Kro: M. na Pereiaslawianach skazanych. Jako thoss zebi y thego wassege trudu do Wo-loch sumna niemala wam nienagradzal, nicz pewnieisnego merozumien, jedno ze bedzic wam chejai w tich summaci puszeć y ostatek Zadnieprza, przestajac od was rzeccy na trzech albo na czterech tissięci pewnego wojska wieczennemu czassi za wsistke Zadnieprza, na wszelaka potrzebe, bądz Je⁹ Kro: M. samego, hädz thes y R. P. krolestwa Polskiego, lakes gdi sie obaczcie w pozitkach Zadnicprzkich, mozecie wiborne y wieci Je⁹ Kro: M. wojska postąpić, chezac sobie większą laske Je⁹ Kro: M. y wsistki R. P. poziskac. A czo sie thicza stronu mozych maietnosci Slacheczkich, które sa na Zadnieprzu, thedi chezac sie Je⁹ K. M. contentowac kilu tissięci pewnego wojska od was z Zadnieprza, moze iem kedi iudziej opatrzenie dać, albo powinni będa rovna powinnosc z wojskiem Zaporowskim cziagnac pod rozka(za)niem¹¹) N¹² wassego. Thes y insi obiwatele wsistkiego Zadnieprza uczinic będą powinni. Ktore podanie moje w. m. raccie za wdżdżene odcinie przycac, iako od the⁹ który wam z dusze na Zadnieprz ziczi postanowienie, statecznego do tiego dobrego imienia y slawji niesmiertelni u swiatha wssistkiego.

A izbiscze w. m. beli pewniej laski mięi przeciwko sobie, thedi na znak thego naprzod odkaznie w. m. stho tissięci kop Litewskich conditionaliter, w których iestem ukryzivdziony od Urzędu Zamku Kjowskiego. A pothim za powodem P. Wojewodi Kjowskiego ucziniel z nissem pospolu uczesnikam skarbu jego. Do tego gwaltom mi widarly z ręku, thegoz dnia y poddanego mego, przez ktore⁹ bil w zachowaniu w grodzie Rachunkowim skarb od czassu niemale⁹. Cze⁹ jest dobrem swiatkiem wsistek Urząd Miasta Kjowskiego, przed ktoremien opowiadal urzedownie gwalt mnie uczinionej. Ktore sumni, gdi w. m. bedzicce raczeli mi na P. Wojewodzie Kjowskim y Urzędzie jego pomoc dochodzić, thedi na garde sie swem opiszue, czego snadnie za pomoczą Bożą z wielu mar dostapniczie, bi thes noweth y maietnosczami swem nieli thego skarbu gwaltownie prziplaczać. S ktori miari skarb swoj wojskowi, unglubiscie nieponala, ilie dwicma kroć stho tissięci złotich spanossie y niedostatkow swich powetować, a mnie z Capitułią Biskupstwa Kjowskie⁹ pięczędziessiąt tissięci złotich na zbudowanie Kosciolow y opatrzenie ich poratować. Poniewas then ten skarb bel Biskupa Kjowskiego przedka moiego. A za chlopa mego ktori mi iesz gwaltiem wzięci pięczsseth grziwien ja na zbudowanie spitalu y opatrzenie jego na P. Wojewodzie Kjowskim odkazuje.

Drugi dng w. m. odkaznie na wojskową potrzebe u P. Imdzila dworzanina naszego trzi tissięci kop litewskich) które bil wzięt z poddanych Kosinskowskich y pozitkow wsistkich przez trzi latha. A tho na wistawienie na potrzebe R. P. jako thoss y Biskupstwa mego sta koni. Czemu iż dossiē wedle obwisku ujenczniel za częsthem upominaniem moiemu wolno w. m. bedzic u niego tich trzech tissięci kop dochodzić według zdania y upodobania wassego.

Trzeci upomink na potrzebe wojskową dam w. m. kilkanascie zbiegów u Mieszan Kjowskich, ktorzy zbiegli do nich z maietnosczami swemi z gruntu Biskupstwa Kjowskiego, których zbiegów, gdibim sam prawne dochodzić, musielibim albo zbiegi wracać z maietnosczami iech, albo gdziebi uiechczili mussielibimi za kazdego zbiega wedla statutu po pięczsseth grziwien zaplaczyć. W czym sie y wam mussa z kazdi miari ieszci.

Do teo odkaznie puskarzon woiska w. m. wsistkiego u Ssatkowskiego Arendarza mego za osm lat Arcndj niezapłaczonej od klatki Kartowniczi, po tzri taleri rachniac, przez osm lat taterow 24.

Naweth s chudobi a z wigartowanej wiślugi swej daje do w. m. na potrzebe

¹⁰) Кайдзів Ян Замойський.

¹¹) Тут кінчався рядок і склад пропущено при розділенні слова.

wojskową Kar(ez)me Biskupią w Kijowie na rok jeden: w której gdi w. m. Kaczmarza swego przez rok będącie chowaj przeważnego a ktemu zaistnego, nezini to w. m. przynajmniej 1000 złotich.

Z innych wiele pozitkow pokazalo bi się to w. m. przez nie, gdibisze nie chcieli słuchac a zemną w jedni stateczni ludzie stanać. Bo iako P. Bog dal hel ludu Izraeliske(mu)²⁰ Moizesa misternim sposobem za. A' y Wredza abi hel z niewoli tych Egipski za morze na **biłb** lepssi zaprowadzil; Tak nunc **thess** Pan Bog misternim sposobem dla wasz luda Kozackiego na the kraine przeizal, abini was hel wodzem za Dniepr, dla lepssi swiebli wassi y dobrego mienia wassego. A iako Joseph Patriarcha Egipski druzha moy prawie wsieck świat obromiel hel przemislem **swim** przez siedm lat od głodu wielkiego, tak wi thess gdi się przemislem mociem **indowac** będącie statecznie na Zadnieprzu, theli y s potomstwem przez siedm seth latu pieniko z **X^m** swim zaczaim slinąc będączie, ale y od głodu nigdy mierad niebędziecie, a po siedm seth latu has pewnego sie sądu Bożego przieleń spodziewacie.

Consilium Josephi Wereszczaski
Epi(scopi) Kijovensis Kozaceis porrectum.

24.

Даниель Торнай з Варшави 20. березня 1596.

In gemein wirdt hier gesagt, das die Cosacken geschlagen undt selbst der Naliwaiko sollte gefangen worden sein. Aber ich kann nichts gewisses hierin erfahren.

25.

Даниель Гіренберг, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 8. квітня 1596.

Diese tage ist albie ihm geben gesaget worden das der her Polni heutinan Solykewsky mit den Niskosacken soll getroffen haben und das anf unserm seiten viele erleget und der Her Solykewsky selber gefertig stell gelassen sein werden.

26.

Даниель Гіренберг, Ганс Торберреп, Бартель Шахман та Георг Бергман з Варшави 11. квітня 1596.

Letzlichen haben wir auch noch die eine (nechitke слово) das die vorige zeitung von der niederlage der unsserigen wider (вечитке слово) ihm zweimal gezogen, und wil eine contraire zeitung kommen wie endlich die Niskosacken geschlagen und denen bis ihn die 1200 erleget worden sein.

27.

Ти-ж самі, Варшава 20. квітня 1596.

Von den Kosacken ist gestrieth dies zeitung hieher kommen, das sie alle aufs heupt erlegt sein, undt der Naliwaiko allein davon kommen.

28.

Ти-ж самі, Варшава 23. квітня 1596.

Von den Kosacken hat sich die zeitung gar verändert, undt zwar also, das es die Polen auch ziemlich sollen getroffen haben, was daran ist, wird die zeit geben.

29.

Ти-ж самі, Варшава 29. квітня 1596.

Übersenden allein E. I. W. etzliche specialitet von dem treffen, so zwischen den Polen undt Kosacken längst geschehen ist, davon wir am nehern auch gedacht haben²¹).

²⁰) Тут кінчачся рядок і склад пропущено при розділенні слова.

²¹) Ці документа жаль не доховалися; може дастися їх відшукати в якійсь іншій репозиторії.

30.

Йоган Керкебарт з Варшави, 26. червня 1596.

Von newen zeitungen ist vor gewiss, wie ich berichtet bin, hieher geschrieben werden, das der Naliwaika geiangan sey, wie er kurtz zuvor den Loboda mit seiner eigenen handt umgebracht hette.

31.

Той-же, Варшава 1. липня 1596.

Vom Naliwaika continuiret sich die zeitung, das er gewiss gefangen undt auch schon zu Samoſcz beym H. Grosscantzler in verhaftung sey. Wobey auch gemeldt wird, das man einen merklichen schatz von baarem golde adt (sic!) silber mit ihm bekommen habe, undt das solches an Ihre May. selbst geschrieben sey. So ist auch am nechst verschienenen freytage, welcher wer der 28. Juny der Niesskowksi²²), so alhie noch vom reichstage her gefangen gehalten worden, darumb das er sich zu den Kosacken geschlagen hatte, mit dem schwerte für des H. Marsehalcks²³) thüre gerichtet.

32.

Той-же, Варшава 10. липня 1596.

Von newem zeitung ist dieses alhie, das die gewisse zeitung von des Naliwaika gefengnisse itzo wiederum in zweyfel gezogen wirdt von denen die sagen, das er aus der gefengnisse entkommen sey.

33.

Йоган Керкебарт та Георг Бергман з Варшави 20. липня 1596.

Von fremden newen zeitungen ist sonst alhie nichts vorhanden, als das teglich confirmiret wirdt, das man den Naliwaika gefänglich herbringen werde.

34.

Ті-ж самі, Варшава 20. липня 1596. *)

So ist man des Naliwaika anch, welcher gefänglich soll anhero gebracht werden, täglich alhie erwartendt.

35.

Ті-ж самі, Варшава 1. серпня 1596.

Es wirdt daneben auch von der Lemburg anhero geschrieben von dato 20. July, das der Naliwayka auf dieselbe zeit alda zur stelle gewesen sey. Wie auch an Ihre May. itngst ein schreiben kommen, das er in wenig tagen alhie soll gestellt werden. Das also von seiner verhaftung nu mhere nicht zu zweyfeln ist.

36.

Йоган Керкебарт з Варшави, 8. серпня 1596.

...undt ist man auch des Naliwaika noch eben wie vor etlichen wochen, tag teglich gewertig.

37.

Той-же, Варшава 12. серпня 1596.

Ob nun wol nach der Zeit ferner nichts in der Stadt sachen iürgelaufen so zu berichten von nöthen, auch nicht den judicijs aller seits gar stille ist, hab ich dennoch bey fürgefallenen gelegenheit E. H. zuverständigen mit unterlassen sollen, das man heute recht

²²) Інші джерела (Script. rer. Pol. VIII, 44 – 45) називають цього невдалого посередника між Наливаїком і королем Машковським.

²³) Звітодавець мабуть має на увазі великого коронного маршалка; ним був Макола Зебрижідівський, що саме перебрав ліску після Прокона Сянівського. Однаке не виключаємо, що це мог бути і маршалок трибуналу коронного Петро Стржембові.

^{*)} Sic! Два ввіти з датою того самого дня.

im mittage den Naliwaika alhie eingebbracht. Wardt aber zuvor auf Jasdowa²³) zu ihrer May gefüret, entweder das ihre May Ihn zu sehn begeret, oder das er derselben also presentiret würde; von dannen gleich nach der Stadt. Vor ihme shüren 7. oder 8. kutsch'en, zu 6. auch 4 rossen derer Edelleute so ihrer May Ihn überlifert, denen volgten 18. pawren wegen auf deren ieten ein gegossen feltstücke lag, so von den Kosacken eröbert worden. Darauf volgten gleich die gefangenen Kosacken erstlich Naliwaika selbst auf einem schlechten Kutsch'en mit zween rossen, hernach die andern, zweer und zween auf einer kafessen ihrer 12. personen. Umb die gefangenen heer giengen von beiden seiten ihrer May, heiducken in gewöhnlicher ordnunge. Sie zogen aber in der solemnit durch die stadt aufs schloss, fur der alten Königinnen logement vorbey, welche dem Naliwaika zu sehn begeret, derowegen sich auch offenbar in ein fenster gestellt hatte. Der Naliwaika aber, wie er gleich vor den ort kam, da die alte königinne standt, undt der kutsch'en darauf erfast ein wenig stille hiele, riechtet er sich auf die füsse, undt wendet sich mit blossem haubte gegen der königinne, undt blieb also ein wenig bestehen, hernach setzte er sich wieder nieder, undt wardt also fortan durch das schloss wieder in die Stadt vors rhathauß gefüret, daselbst mit seiner geselschaft unter das rhathauß in der kerker verwahret. Er ist von person ein feiner kerl, stark undt gerade von leib, dem ansehen nach eines züchtigen undt aufrichtigen gesichts, gibt keinen geberden einiger kleinnütigkeit oder erschrockenheit von sich, also das er von vielen ist beklagt worden, das er seine tugent undt manheit nicht zu befürderung des vaterlands viel thiere, den zu dessen vertrüb angewendet hat. Itzo vermeinet man das er in dem gefangeniss bis auf den reichstag wirdt gehalten werden.

38.

При звіті Йогана Керкебарта з Варшави 25. вересня 1596 на окремих долучених листках паперу: «*Newe Zeitung von Hofe aus Warschau*».

Den 23. Tag, umb 9 uhr ist die execution des Herrn Marschalks decret, so am vergangenem Sonnabend gesprochen, gegen den Kosobuczki und Pawłowski des Naliwaiko gesellen, durch den Pałkowski einen Procurator²⁴), bey dem Prozinski²⁵), der ihrer alter Przistav ist, Łaczinski²⁶ und Szczerbicz²⁷) vom L. Marschalk der zu deputirten Richtern auf dem Rathaus geurgieret, die welche auch, obwol die beyden eingewandt, das sie unschuldig wehren und begeliret eitlen zustellen, der sie überweisen mücht, das sie der Edelleut hof und güter geplündert oder sonst einen das allergeringste weggenommen hetten, sie wehren auch nicht eins in Litauen gewesen, über das andere, so dort heuelich und Rädlütern gewesen, frey gelassen sein, am dies des histigitoris letzte allegation, das sie in recutti criniane cu(n) hostibus patria herkommnen, ex singularelementia Regis, mit der scherfe des Schwerts das leben abgesprochen oder ja vielmehr das Kön: decret publicirt worden. Sintt drauf vor die Statt zu kleiner Pförtl mit Kön: und Herrn Cron Marschalks hungarscher guardi an die Weychsel abgefucrert, und nach dem sie bayde mit Pater Bernhardu zimblich getrost auf den knien gebetet hetten, einer dem andern umb den Halss gelassen, und also gute nacht von einander genohmen. Als aber schon der Scharfrichter in streich war, den Kosobuczki zu richten, und er sich gewendet, bat des Halses gefälllet und eine in die barken bienein gehawen, davon er zwar gefallen, jedoch von sich selbst den kopf wieder aufgericlitet, undt die handt drant gelegt. Auf henedes Sosnowski, welcher ein Eltister ist über des Marschalks Scharganten, bat der Scharfrichter wieder zu hawen wollen. Must aber dawon abschein und ist stracks zum halbiren getragen underwegen gestorben. An dem Pawłowski, der etwas getröster wahr, hat der Scharfrichter besser sein kunst bewiesen. Gott wolle des Paiden ein frölfiche auferstehung verliehen...

39.

При звіті Йогана Керкебарта з Варшави 26. вересня 1596, на окремім листку паперу.

Die vergangene nacht seindt von des Naliwaiko geselschaft in beysein des Drozinsku und Lauczinski, der Skarpetka, Ostrowski, Iwasku und Mokrski peinlich examiniret werden. Sollen auch auf alle Interrogatorien alles bekhamt haben. Aber vom gelt nichts

²³) Ujazdów.

²⁴) Niesiecki VII, 259 i IX, 126 rakhv цей рід до гербу Тжаска з Поділля. „Jan Pałkowski doswiadczonego w Polsce i w Węgrach miestwa, umarł 1617 r. Przecław poborca w ziemi Drohickiej 1611.

²⁵) Королівський дворянин Вацлав Дрожинський.

²⁶) Ян Лончинський, писар гродський краківський і земський перемишльський.

²⁷) Павло Щербич, синдик і писар львівський, секретар врв королівським дворі.

zustehen wollen, woran dan in ein besonders gefänknuss gelegt. Heut sindt ihnen die eysen von füssen herunter geschlagen, auch beuolen, das sie sich mit Gott versonen, wie auch schon Pfaffen bey sich gehabt.

40.

**При звіті того-ж з Варшави 2. жовтня 1596, на окремім листку паперу:
«Aus Warschau den 1. Octobris 1596».**

Den 28 vnnh 6 uhr frue sindt vier Kosacken bey dem selben Thurn, da Sie nach der Pein gesessen, gericht worden, der Ostrowski, Scarpethka und Corssolowski (dem ich vor diesem Mokrski geschrieben) haben öffentlich ausgesagt, das der Iwantasko, der zuletzt abgehauen, und viel getrüber soll zum Tot gangen, unschuldig sey. Aber es hat nicht verschlagen wollen.

41.

**При звіті того-ж з Варшави 14. жовтня 1596 на окремім листку паперу:
«Aus Varschau den 12 octobriss».**

Den 5 Octbr. Diese vohrige nacht ist der Naliwaiko mit seiner gesellschaft ein jeder insonderheit fur dem H. Marschalk gewesen, der Ime und anderen farnenistten soll mit der Tortur gedrawet haben, da sie in der gute nicht würden beekhennen, warumb er sie geiraget.

Den 8 Octbr. Diese vergangene nacht ist der Saula und Szostak von den andren abgesondert, und in dem Thurm, da man pilet zu peinigen, gefueret, auch sindt ihnen die haer von ganzen Leib mit ein schermesser abgeschmiert, In dem vornehet wirdt das sie bezauhert sein, damit sie nichts beekhommen solten.

Den 9 Octbr. Diese vergangene nacht seitn obgenannten zweien Kozaken peindlich examiniret, was bey ime verschlagen noch nicht bewusst. Ich besorge zwar, das sie etwas sonderlichs beekhandt werden haben, demnach der H. Cron Marschalk, welcher biss hero, wegen des Febers bey Ir Mt gemist, in so regen wetter zu schloss bey Ir Mt allein gewesen.

Den 11 Octbr. Seindt der Saula und Ssostak fur des Herrn Cron Marschalks be- sammt, so zu negst des Cardinals Bathori²⁰⁾ gewöhnlicher herberg gelegen, nach Mittag mit dem Sewerdt gerichtet worden, welcher kopie an die strassen auf Piäl gestreckt worden.

42.

**При звіті того-ж з Варшави 27. жовтня на окремих листках паперу:
«Aus Warschau den 26 Octobriss 1596».**

sub dato 15 Octbr. Diese vergangene nacht hat man dem Naliwaiko schlafen lassen, da er von 10 an, ans beuelich Ir Mt von den hungern mit wachen also gepeinigt worden, das er schier von sinuen khommen were, darum dan angestellt, damit man etwas vonime in rasenden nut erfahren möcht. Am vergangenen Sonabend und Sontag hatime der H. Marschalk für sich gehabt und mitime exposantiret. Gestern ist der Bobolia beyime eine gute weil auch bey der nacht gewesen, und nachdem er imo examiniret, ein standt zu schlafen verganmet, aber aus gunst der hungern hat lenger dan 2 standt geschlafen, daß ihr viel so ein Mitleyden gehabt, das sie auch zur wacht andere erkauft haben, damit sieime klein überlast zu liegen möchten. Diese zwiedern denen so wollen sagen, das er von kheinem gelt wissen will, berichten mich, das er gestehen soll, das er in einem ochenhant etwas geltes in die erden vergraben, aber es kümmle kheiner denselbigen ort finden, alss er allein, und atbierkunnte er auch dieselbe stell nicht beschreyben, ob sieime gleich die höchste marter anlegen solten. Daselbe soll er auch aussdrücklich sagen, das er denselbigen, welchime soleles gelt hielten begraben, mit aygner handt umgebracht, damit es verschwigen bleiben möcht.

sub dato 18. Heut frue bahlen ihr zweien Kosacken, der Duca, sonor gestern, und Oliwka, so gestern, nachdem sie wol erstlich ein jeder insonderheit mit dem Tott geengstigt, freygelassen. Ir Mt da sie aus der Mess gangen, ein füss faal gethan, und fur die begnadung gedancket, der erste soll wol kheine schold haben. Aber ander hat dessen zugemessen das er in den wisten Veldern ein berumharter wegführer ist. Was mit dem Naliwaiko werden wirdt, die andere wochen wirdt mir ausweisen.

sub dato 19. In gemeinen reden habe gehert, das etliche herrn vor dem Naliwaiko sollen intercediret haben und insonderheit ihr vierer wollen vorime burg werden, das er getrey wirdt. So wie aber ich nicht erfahren kann, wer dieselben sein, also zweifel ich

²⁰⁾ Кардинал Андрій Баторій, епископ Ержелянць.

sehr dran, das er loss kkommen soll, den das herrn Cron Marschalks herrn Unter Czanzlers³¹), Sczirbiczes und Lanzinsskiss den nachmittag gehaltenen Ratschlag ich khan nicht anderst auslegen, den das ime gelten wirdt, wiewol ime der h. Marschalk selbst, wie auch der Boholia in nahmen Ir Mt ein guten Trost gaben.

43.

При звіті того-ж з Варшави 27. листопада 1596 на окремих листках паперу: «Aus Warschau den 28 Nouembriss 1596».

Dan der Taterscher Legation zwey Puncte: Nemlich das Er³²) den jahrlichen Präsident, und abschaffung der Kosacken von Zaporow begehret.

44.

При звіті того-ж з Варшави 22. грудня 1596, на окремих листках паперу: «Auss Warschau 1596».

Den 13 Decembris umb 9 Uhr des morgensis ist der Mikutka einer von des Naliwaiko gesellschaft für des Herrn Lith. Marschalks³³) Losament Szczalopskis Hause (der wol getrost zum Todt gangen, und wie er auf den Platz kkommen zum allerersten gebeten, das Ime der Hencker mit sollte anrufen. Dan, nach dem er sich selbst, auf dem stroe, das ime unterpreitet war, biss an die Leimet kleider aussgezogen het, von allen gute nacht genommen) nur in einem grünen Rockli, dessen einem Ermel er auch fahren lassen, abgehauen. Er kunte sich nicht in der erste in den Possen schickten vielleicht in der meinung, das er dem Kopf also solte sinkhen lassen, wie zum Sabel, hat es aber also gelernet, das man ime im Sarch wegtragen muss. Sein kopf ist aufm Pfaff gesteckt.

Alsz nun dieser gelegen, ist sein gesell der Iwasko zugetreten in meinung das er auch an den reyen solt, zusammen er auch gestern bestellet war. Wie er aber den oberrock ablegen wollen ist ime durch dem Drozinski in nahmen Ir Mt die Begnadung seines Lebens angesagt, damit er sich an dem spiegeln und den andern das was er gesehen, verkündigen sollt. Vor welche Botschaft er dem Drozinski mit einem Fussfall gedancket.

45.

Константин Гізє, Іоан Бергман та Даніель Гайн з Варшави
11. лютого 1597.

Wir verneilunen auch das man den Naliwaika, welcher bis dato albie in Verhaftung gehalten, diese tage peinlich fürgeholt, und mit ihm zum schwerte joritharen wollen. Ist aber gleichwohl das urtheil unwissendt aus was ursachen, wiederumb eingestellet, undt bis dato also verblieben.

46.

Даніель Торнай з Варшави 8. червня 1597.

sub dato 1. Juny. Von den drey Kosaken, so von Ihrer Mt begnadet, ihrer zween, der Duca und Mikutka, sollen iczo neylich ihren herren ermordet haben, und mit dem ramh unter ihre vorige gesellschaft entflohen sein.

³¹) Ян Тарновський, підканцлер.

³²) Іоан II-Грій.

³³) Криштоф Микола Дорогостайський.

Література.

(В дужках цитатне скорочення).

Аделунг Ф., Критико-літературное обозрение путешественников по России. Перевод А. С. Клеванов. Членія Московского Общества Истории и Древностей Российской 1863, II (Аделунг).

Акты издаваемые Виленскою Археографическою Комиссиею т. XIX изд. В. Площанский. Вильна 1892 (Площанский, Акты).

Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданы Археографической Комиссией, т. IV. Петербург 1851 (АЗР).

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданы Археографической Комиссией, т. I (1361—1598). Петербург 1863 (Акты ЮЗР).

А (Аntonович) В., К истории посвящения Наливайка. Киевская Старина т. 55, 1896 (Аntonович, КС).

Дневник новгородского подсудка Федора Евлашевского изд. В. Антонович. Киевская Старина т. 14, 1886 (Евлашевский).

Антонович В., Коротка історія козацчини, 2 вид. Коломия (1912) (Антонович).

Археографический Сборник документов относящихся к истории северо-западной Руси издаваемый при управлении виленского учебного округа, т. I, II, V, I VII. Вильна 1867—1871 (Арх. Сб.).

Архив Юго-Западной России издаваемый Комиссией для Раабота Древних Актов ч. I¹, III¹ i VI¹. Київ 1859, 1863 i 1876. (АЗР).

Archiwum Jana Zamoyskiego т. III. Варшава 1914.

Archiwum Domu Sapiehów, wyd. A. Prochaska т. I. Львів 1892 (Archiwum Sapiehów).

Archiwum Domu Radziwiłłów. Scriptores rerum Polonicarum т. VIII. Krakів 1885 (Script. rer. Pol. VIII).

Baliński M.-Lipiński T., Starożytna Polska pod względem historycznym, statystycznym i geograficznym opisana, т. III. Варшава 1846 (Baliński-Lipiński).

Барвінський Б., Причинки до історії вносин цісаря Рудольфа II і папи Климентія VII з козаками р. 1593 і 1594. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка Х. Львів 1896 (Барвінський).

Kronika mieszkańców krakowskiego z lat 1575—1595, wyd. Henryk Bagusz. Krakів 1930 (Bagusz).

Leon Białykowski, Na rubieży podolsko-ukrainnej (w. XV—XVII). Kwartalnik Historyczny 39, Львів 1925 (Białykowski).

Dalszy ciąg chroniki Marcina Bielskiego, wyd. K. J. Turowski. Czynik 1856 (Bielski).

Bohomolec F., Życie Jana Zamoyskiego, kanceliera i hetmana wielkiego koronnego, krakowskiego, bełskiego, malborskiego, dąbrowskiego, knyszyńskiego, grodeckiego, jaworskiego etc. etc. starosty, wyd. K. J. Turowski. Krakів 1860 (Bohomolec).

Г. Левассер де Боплан, Описание України. Петербург 1852 (Боплан).

Broel-Plater Wl. St., Zbiór pamiątek do dziejów Polski т. II, Варшава 1858 (Broel-Plater).

Бузук П., З лінгвістично-історичних матеріалів. Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, т. I, Одеса 1927 (Бузук).

Ks. Jana Wielowickiego S. J. Dziennik spraw domu zakonnego oo. Jezuitów u św. Barbary od r. 1579 do r. 1599 (włącznie). Scriptores rerum Polonicarum, VII. Krakів 1881 (Script. rer. Pol. VII).

Wierzbowski T., Materiały do dziejów piśmennictwa polskiego, т. I, Варшава 1900 (Wierzbowski).

Winkler E., Projekt biskupa Wereszczyńskiego regularnej armii polskiej na kresach. Przegląd powszechny т. 153—154. Krakів 1922 (Winkler).

Volumina legum, II. Петербург 1859.

Reinholdi Heidensteinii secretarii regii rerum Poloniarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. Франкфурт н. М. 1672 (Heidenstein).

Германзе О., Україна та Дон. Записки Київського Інституту Народної Освіти т. III. Київ 1928.

Hirn I., Die Renuntiation des Deutschmeisters Maximilian auf Polen und die damit zusammenhängenden Ereignisse. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung IV Ergänzungsband. Інсбрук 1893 (Hirn, Ergänzungsb. IV).

Грушевський М., Історія України-Руси т. VII, Київ—Львів 1909 (Грушевський).

Грушевський М., Матеріали до історії козацьких рухів 1595—1596 рр. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XXXI—XXXII, Львів 1899 (Грушевський, ЗНТШ).

Huber Alfonz, Geschichte Oesterreichs, Bd. IV. Gotha 1892 (Huber).

Hurmuzaki E. de, Documente privitive de la istoria Romanilor, т. III¹, III², IV¹, XI i XII (два останні видав Н. Йорса). Букарест 1880—1903 (Hurmuzaki).

- Gacki I., Benedyktynski klasztor w Sieciechowie według pism i podań miejscowych, Radom 1872 (Gacki).
- Голубев С., Петр Могила и его сподвижники т. I. Кийв 1882 (Голубев).
- Goos R., Österreichische Staatsverträge, Fürstentum Siebenbürgen (1526—1690), Віден 1911 (Goos).
- Górką Olgierd, Stan badań i zadania historiografii stosunków polsko-rumuńskich, Pamiatnik IV. powszechnego zjazdu historyków polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925. I. Referaty. Lwów 1925.
- Grabowski Tadeusz, Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536—1612. Kraków 1913 (Grabowski).
- Grabowski Tadeusz, Historja literatury polskiej od początków do dni dzisiejszych 1000—1930 t. I.
- Grabowski Michał-Przedziecki A., Zródła do dziejów polskich t. II, Warszawa 1844 (Grabowski-Przedziecki).
- Григорович Йоанн прогонерей, Переніска пам'ят російськими государями в XVI столітті. Петербург 1834 (Григорович).
- Dyaryusze i akta sejmowe z roku 1591—1592 wyd. E. Barwiński.
- Scriptores rerum Polonicarum XXI, Kraków 1911 (Script. rer. Pol. XXI).
- Dyaryusze sejmowe r. 1697, wyd. E. Barwiński Scriptores rerum. Polonicarum XX, Kraków 1907 (Script. rer. Pol. XX).
- Доманицкий В., Причинок до історії постання Наличника. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка XL, Львів 1901 (Доманицкий, ЗНТШ).
- Доманицкий В., Козаччина та перелом XVI—XVII в. (1591—1603). Записки Наукового Товариства ім. Шевченка IX—LXIV і особиста книжкою, Львів 1905 (Доманицкий).
- Dubiecki M., Kudak twierd a kresowa i jej okolice. Warszawa 1900 (Dubiecki).
- Эваринецкий Д. И., История запорожских казаков т I—II, Петербург 1892—1895.
- Ефименко Александра, Очерки истории правобережной Украины по I. Ролле. Киевская Старина т. 45, 46 i 47, 1894 та „Южная Русь“ I, Переяслав 1905.
- Жерела до історії України-Русі т. VIII вид. I. Кричевич, Львів 1908 (Жерела).
- Pisma Stanisława Zółkiewskiego, wyd. A. Bieliński. Lwów 1861 (Pisma).
- Listy Stanisława Zółkiewskiego, wyd. J. T. Lubomirski, Kraków 1868 (Listy).
- Жукович П., Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией до 1609 года. Петербург 1901 (Жукович).
- De transitu Tartarorum per Pocutiam, anni 1594 epistola ad Illinum et Rissimum dominum Cynthium, S. R. E. Tit. S. Georgii Cardinalem Aldobrandinum: ab Illi. Dno Joan. de Zamocio, R. P. Supremo Cancellario, et Exercituum Generali missa. Kraków 1594.
- Vraie relation de la défaite des Tartares et Turcs faite par le seigneur Jan Zamoyski, Paris 1599.
- Zwierciadło Rzeczypospolitej Polskiej na początek i rok 1598 wystawione, wyd. K. I. Tycowski. Kraków 1599.
- Źródła dziejowe, t. IX — Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego, wyd. A. Pawiński; t. XX, XXI, XXII Ukraina (Kijów-Bracław), wyd. A. Jabłonowski. Kraków 1881, 1894, 1897 (Zr. dz.).
- Jopescu C., Alcuni documenti inediti della fine del cinquecento. Ephemeris DACOROMANA II. Annuario della Scuola Romana di Roma. Рим 1934 (Jopescu).
- Jorga N., Acte si fragmente cu privire la istoria Românilor, t. I—II. Букарещт 1895—1896 (Acte si fragmente).
- Jorga N., Studii istorice asupra Chiliei si Cetății-Albe. Букурещт 1900 (Studii istorice).
- Jorga N., Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildung, 2 Bde. Іата 1905.
- Jorga N., Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. III, Іата 1910 (Jorga).
- Каманин И. М., К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. Чтения Київського Історического Общества Нестора-Летописца т. VIII, Кийв 1894 (Каманин).
- Каптерев Н., Характер отношений России к православному востоку в XVI и XVII столетиях, Москва 1895 (також „Чтения в Обществе Любителей Духовного Проповедания 1883—1884“) (Каптерев).
- Konarski Kazimierz, Charakterystyka stanowiska międzynarodowego Polski na przełomie XVI i XVII wieku. Przegląd Historyczny XX, Warszawa 1916.
- Korbat G., Literatura polska od początków do wojny światowej t. I (od wieku X do końca XVIII) 2 wyd. Warszawa 1929 (Корбут).
- Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, t. II. Kraków 1912 (Korzon).
- Костомаров Н. И., Южная Русь в конце XVI века. Собрание сочинений, книга 1, т. III. Петербург 1903 (Костомаров).
- Хепорол А. Д., Histoire des Roumains I (до 1633). Париж 1896 (Хепорол).
- Кулиш П., История воссоединения Руси, т. II. Москва 1875 (Кулиш).

- Куліш П., Матеріали для історії висоєднення Русі, т. I. Москва 1877 (Куліш, Матеріали).
- Куліш П. (без імені автора), Почини ліхоліття ляцького і перші козацькі буче. „Руська Письменність” Твори П. Куліша т. VI, Львів 1910.
- Kutrzeba St. wyd., Akta sejmikowe województwa krakowskiego t. I (1572—1620), Kraków 1932 (Kutrzeba).
- Лапо-Данилевский А. Д. Из старинных сношений России с западною Европой. Журнал Министерства Народного Просвещения 1884, кн. V.
- Lewicki Kazimierz, Księże Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596 г. Львів 1933.
- Lepsz y K., Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III. Prace krakowskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego Y, Kraków 1929 (Lepsz y).
- Lepsz y K., Chłopicki, Polski Słownik Biograficzny III, Kraków 1937 (Lepsz y P. S. B.).
- Letošník V., Poselství Václava Berky z Dubé na Rychmburce k polskému dvoru 1593. Příspěvek k polským dějinám. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi k sedesátým narozeninám. Praha 1928 (Letošník).
- Loehl A. H., Zur Geschichts des Türkenkrieges von 1593—1606. I. Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. von A. Bachmann, Heft. VI. Praha 1899.
- Łubieński St., Pisma pośmiertne. Droga do Szwecji Zygmunta III Króla polskiego i szwedzkiego wyd. A. Jocher. Peterburg—Mogilev 1855 (Łubieński).
- Lünig J. Chr., Literae procerum Europae ab imperatoribus, electoribus, principibus statibusque sacri Imperii romano germanici, ad reges, principes, respubl. Ilberas et vice versa (1552—1712). Lübeck 1712 (Lünig).
- Eduard Edler von Mayer, Des Olmützer Bischofes Stanislaus Pawłowski Gesandschaftsreisen nach Polen, aus Anlass der Königswahl nach dem Ableben Stephan I (1587—1598). Кромержик 1861 (Edler v. Mayer).
- Макушев В. В., Восточный вопрос в XVI и XVII веках (по неизданным Итальянским памятникам). Славянский Сборник т. III. Петербург 1876 (Макушев).
- Mathaus-Voltolini L. F., Die Beteiligung des Papstes Clemens VIII an der Bekämpfung der Türken in den Jahren 1592—1595. Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte, XV. Рим 1901 (Mathaus-Voltolini).
- Матеріали для історії військових зносін Речі Посполитої, Молдавії та Польщі, изд. А. Уляницкій. Москва 1887.
- Matoušek J., Turecká válka v evropské politice v letech 1592—1594. Praha 1985 (Matoušek).
- Maciejewski W. A., Piśmiennictwo polskie od czasów najdawniejszych aż do roku 1830. T. III, Warszawa 1852 (Maciejewski).
- Macůrek J., Dozvody polského bezkráloví z roku 1587. Příspěvek k osvětlení snah rodu Habsburského o získání koruny polské v letech 1588—1594. Praha 1929 (Dozvody bezkráloví).
- Macůrek J., Zápas Polska a Habsburků o přístup k Černému moři na sklonku 16. stol. Praha 1931 (Macůrek).
- Macůrek J., Diplomatické poslání Jana Duckera v Polsku r. 1591. Věstník Královské České Společnosti Nauk 1929. Třída Filosoficko-Historicko-Jazykozprávná. Praha 1930 (Macůrek, Věstník KČSN).
- Мемуары относящиеся к истории Южной Руси, вып. I (XVI, ст.) ред. В. Антонович. Київ 1890 (Мемуари).
- Mecherzyński K., Historia wymowy w Polsce, t. I—II. Kraków 1856—1858 (Mecherzyński).
- Модзалевський В., Наливайко „Русский Биографический Словарь“ (Нааке-Некенский — Николай Николаевич Старший) т. XI, Петербург 1914 (Модзалевський РБС).
- Nehring W., Listy Jana Zamoyskiego do Radziwiłłów od roku 1574—1602. Kwartalnik Historyczny 4, 1890 (Nehring).
- Николайчик Ф., Первые ковенские движения в Речи Посполитой. Киевская Страница т. 9 і 10, 1884 (Николайчик).
- Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polszcze, t. II. Warszawa 1822 (Niemcewicz).
- Niemcewicz J. U., Dzieje panowania Zygmunta III. 3 tt. Breslau 1836.
- Niesiecki Kaspar S. J., Herbarz Polski, wyd. J. N. Bobrowicz, 10 tt. Lübeck 1839—1846 (Niesiecki).
- Новицкий И., Князья Ружинские. Киевская Страница т. 2, 1884 (Новицкий).
- Olcilwaskyj B., Biskup Józef Wereszczyński. Biuletyn Polsko-Ukraiński t. IV, 1935 (№ 51—52).
- Świętosław z Borzejowic Orzelski, Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli dzieje Polski od zgonu Zygmunta-Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Wyd. W. Spasowicz, tom wstępny. Петербургъ 1858 (Orzelski I).

- Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными, т. I—II. Петербург 1851—1852 (Памятники).
- Paprocki B., Herby grecstwa polskiego, wyd. K. J. Turowski. Kraków 1858 (Paprocki).
- Bernardinus comes de Pace, Rudolphi II epistolae indeitae ex codice Caesareo. Відень 1771 (de Pace).
- Pierling Paul S. J., La Russie et le Saint-Siège, Études diplomatiques, vol. II. Париж 1897 (Pierling II).
- Pierling Paul S. J., Papes et Tsars (1547—1597). D'après des documents nouveaux. Париж 1890 (Papes et Tsars).
- Pierling o., Novi izvori o L. Komuloviću. Starine na svjet Izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XVI. Загреб 1884 (Pierling XVI).
- Pierling o.-Rački Fr., L. Komulovića Izveštaj i listovi o poslanstvu njegova u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku. Starine na svjet Izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, XIV. Загреб 1889 (Pierling-Rački).
- Площанский В. М., Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV—XVIII в. Вільна 1899 (Площанський).
- Prochaska A., Hetman Stanisław Żółkiewski. Warszawa 1927 (Prochaska).
- Pułaski K., Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kazimirego, hana Tatarów perekopskich. Przewodnik Naukowy i Literacki XXXIX, 1911 (Pułaski PN i L).
- Pamiętnik Jakuba Pszonki. Zbiór materiałów do historii Polskiej I. Biblioteka Ossolińskich. Lwów 1874 (Pszonka).
- Relacje nunciuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1680 (wyd. E. Rykaczewski) t. II, Berlín—Pożnań 1864 (Relacje nuncyuszów).
- Reusnerus N., Epistolarum turcicarum libri V. Frankfurt 1598.
- Rolle J. (Dr. Antoni J.), Trzy opowiadania historyczne. Lwów 1880 (Rolle).
- Rulikowski E., „Chwastów” i „Czarnohorodka” w „Słowniku Geograficznym” I, Kraków 1886 (Słown. Geogr.).
- Rulikowski E., Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich historyczne znaczenie. „Atheneum” Warszawa 1878, IV.
- Sas Józef S. J., Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III. Przegląd powszechny 55, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 55).
- Sas Józef S. J., Wyprawa Zamoyskiego na Mołdawię. Przegląd powszechny 56, 1897 (Sas, Przegl. powsz. 56).
- Sas Józef S. J., Utkiady o ligę przeciw Turkom za Zygmunta III. Przegląd powszechny 63 a 64, 1899 (Sas, Przegl. powsz. 63, 64).
- Сборник летописей относящихся к истории южной и западной Русы изданный Комиссию для Раabora Древних Актов. Київ 1888 (Сб. летописей ЮР).
- Сборник материалов для исторической топографии Києва и его окрестностей. Идан Временною Комиссию для Раabora Древних Актов, Київ 1874 (Сб. мат. Києва).
- Siarczyński Fr., Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i swedzkiego, t. I—II, Lwów 1828 (Siarczyński).
- Смирнов В. Д., Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. Петербург 1887 (Смирнов).
- Соловьев С., История России с древнейших времен т. VII (3 вид.) Москва 1870 i т. X (2 вид.) Москва 1869 (Соловьев).
- Стороженко А., Иосиф Верещинский бискуп киевский. Сборник статей и материалов по истории юго-западной России издаваемый Комиссией для Раabora Древних Актов, вып. I. Київ 1911 (Сб. ст.).
- Стороженко А., Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами, О существовании в Киеве латинских храмов. Чтения Киевского Общества Нестор-Летописца XIX, Київ 1906 (Стороженко, Чтения).
- Стороженко А., Киев триста лет назад. Киевская Старина 44, 1894 (Стороженко КС 44).
- Стороженко А., Старинный проект заселения Украины. Киевская Старина 48, 1895 (Стороженко КС 48).
- Стороженко А., Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. Київ 1904 (Стороженко).
- Stroński Zdzisław, Swawola ukraińska u schyłku XVI w. Kwartalnik Historyczny XXXVIII, 1924 (Stroński).
- Tarnowski St., Józef Wereszczyński, Przegląd polski 1872, X. (Przegląd Polski).
- Tarnowski St., Plasze polityczne XVI wieku, t. II. Krapiv 1886 (Tarnowski).
- Theiner A., Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que flimitarum historiam illustrantia, t. III. Рим 1863 (Theiner).
- Teutschlaender W. St., Michael der Tapfere. Ein Zeit- und Charakterbild aus der Geschichte Rumäniens. Відень 1879 (Teutschlaender).

Tyszkowski K., Stosunki ks. Konstantego Wasyla Ostrogskiego z Mychałem, Hosioparem Mulańskim. Księga Pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, t. II. Lwów 1925; francuski przekład części robota Владислава Р. Панайтеску w „Revue historique de sud-est européen” №10—12, 1926 (Tyszkowski).

Tomkiewicz WI., Wolyń w Koronie (1569—1795). Rocznik Wołyński II. Równe 1931 (Tomkiewicz).

Тургенев А. И. изд., Historica Russiae Monumenta. Акты исторические относящиеся к России извлеченные из иностранных архивов и библиотек, т. II. Петербург 1842 (Тургенев).

Pisma polityczne Józefa Wereszczyńskiego, wyd. K. J. Turowski „Biblioteka piśm polskich”. Kraków 1858 (Pisma polityczne).

Józefa Wereszczyńskiego pisma treści moralnej, wyd. K. J. Turowski. Kraków 1860 (Pisma treści moralnej).

Uebersberger H., Oesterreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts, Bd. I. (1488—1605). Wiedeń-Lajapic 1906.

Федоренко П. К., Воронковская сотня переяславского полка по Румянцевской описи. Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии т. XII. Полтава 1915 (Федоренко).

Fermendžin Fr. E., Prilog k poznavanju diplomatskoga poslanstva Aleksandra Komulovića medju Slovene od godine 1593 do 1597. Starine na svet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, kn. XXXVI. Zagreb 1918 (Fermendžin).

Fessler J. A. - Klein Ernst, Geschichte von Ungarn, Bd. IV. Lajapic 1877 (Fessler-Klein).

Chodnicki Kazimierz, Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny (1870—1632). Warszawa 1934 (Chodnicki).

Szajnoch K., Jak Rus polszczała. Szkice historyczne IV. Lwów 1869.

Charière E. mill, Négociations de la France dans le Levant, t. III—IV. Paryż 1855—1860.

Nuntiaturberichte aus Deutschland uebst ergänzenden Aktenstücken 1585—1590. Zweite Abteilung: die Nuntiatur am Kaiserhofe; zwelte Hälfte. Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft hrs. v. Görres-Gesellschaft. Red. Joseph Schweizer. Paderborn 1912.

Шмурло Е., Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследований касающихся сношений России с Италией, т. I—III. Петербург 1907—1915.

Tagebuch des Erich Lassota von Steblau hrs. von Rheinhold Schottin. Галле 1866 (Lassota).

З дотичній до предмету літератури не можна було дістати слідуючих книжок: Bielowski A., Łoboda i Nalewajko, „Glos” Lwów 1864 та „Tygodnik Ilustrowany” 1861, IV.

Kazania Józefa Wereszczyńskiego, wyd. Hołowiński. Petersburg-Mogilev 1854.

Winkler E., Józef Wereszczyński biskup kijowski. Przegląd powszechny t. 147—

148. 1861—1920

Заклинський К., Зношения цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь в р. 1594 і 1595. Справоудання гімназії академичної у Львові за рік шкільний 1881—1882. Lwów 1882.

„Pamiętnik religijno-moralny” za r. 1852. В цьому річнику має находитися життєпис Верещинського.

Rawita - Gawroński Fr., Biskupstwo rzymsko-katolickie w Kijowie. Studja i szkice historyczne III. Warszawa-Kijów 1915.

